ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 18 Sayı: 7

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

Volume: 18 Issue: 7

Bakı – Baku
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration № 2212

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçiləri

Magistrant Nəzakət QƏHRƏMANZADƏ, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi / Azərbaycan
qehremanzade77@mail.ru

Tədqiqatçı Ayşən SƏTTAROVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
settarliaysen@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elsevər ƏSƏDOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Aktolkın KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bisserka VELEVA, Müqəddəs Kliment Oxridskiy adına Sofiya Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Sevda AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETRUŞENKO, Paisiy Xilendarskiy adına Plovdiv Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA, Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Əlıddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahimMƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANİ, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, ARETN, Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, ARETN, Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Həmzəağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA, Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Əminağa SADIQOV, AMEA, İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Bülent ÇAKMAK, Erzurum Teknik Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA, Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Assistant editors

Master student Nazakat GAHRAMANZADEH, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
qehremanzade77@mail.ru

Researcher Ayshan SATTAROVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
settarliaysen@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elsever ASADOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University / Kazakhstan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering **/** Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bisserka VELEVA, Sofia University "St.Kliment Orhidski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETROUSSENKO, Plovdiv University "Paisii Hilendarski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of Chine
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Alovsat GULIYEV, ANAS, Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Tayler / USA
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ARETN / Azerbaijan
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ARETN / Azerbaijan

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Kanada
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Bulent CHAKMAK, Erzurum Technical University / Turkey
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/9-14

Ümüdvar Əliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
iqtisad elmləri doktoru
umudvar.aliyev@unec.edu.az
Aysel Mayılova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
mayilova_aysel@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNNOVASİYALI İQTİSADİ İNKİŞAF PLANLARININ QURULMASI VƏ İCRASI

Xülasə

İqtisadi potensialı yüksək olan Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafını təmin etmək və onun gələcək iqtisadi potensialını artırmaq üçün atılan addımlar dövlətimiz üçün zəruri tədbirlərdən biridir. Belə ki, regionun inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafını şərtləndirən amilləri müəyyən etmək üçün əvvəlcə inkişafın həyata keçirilməsinin ilkin mərhələlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Məqalə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının dövlətin iqtisadi inkişafına, infrastrukturuna nə dərəcədə müsbət təsiri olduğunu araşdırır.

"İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə innovasiyalı iqtisadi inkişaf planlarının qurulması və icrası" adlı bu məqalə əvvəllər erməni işğalçıları tərəfindən işğal altında qalmış rayonlara innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqinin iqtisadi inkişafa müsbət təsirindən bəhs edir. Məqalədə effektiv idarəetmə qərarlarının alınması, infrastrukturun inkişafının və sosial xidmətlərin bərpa edilməsinin artım və sabitliyə imkan verən əsas amillər kimi vacibliyi vurğulanır. Müxtəlif bölgələrdən nümunələrdə aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, postmüharibə dövründə yenidənqurmanın təqdim etdiyi problemlər və gələcək yönümlü tədbirlər araşdırılır. Nəzəri cəhətdən məqalə dövlətin gələcəyə və iqtisadi inkişafını əsas tutaraq atdığı inkişafyönümlü addımlara əsaslanır.

Ümumilikdə bu məqalə Qarabağ münaqişəsi və işğal dövründən sonra iqtisadi rayonlarda görüləcək tədbirlərin və dövlət tərəfindən qəbul edilmiş inkişafa əsaslanan innovasiya yönümlü qərarların alınmasından sonra bu ərazilərdə baş verə biləcək iqtisadi inkişafın dövlətə qazandıracağı nailiyyətlərin ümumi təhlilini ehtiva edir.

Açar sözlər: *innovasiyalı iqtisadi inkişaf, Qarabağ iqtisadi rayonu, postmüharibə dövrü, inkişaf planları, iqtisadi hadisələr*

Umudvar Aliyev
Azerbaijan State University of Economics
Doctor of Economics
umudvar.aliyev@unec.edu.az
Aysel Mayilova
master student
Azerbaijan State University of Economics
mayilova_aysel@mail.ru

Building and implementation of innovative economic development plans in the territories freed from the great return and occupation

Abstract

The steps taken to ensure the development of the Karabakh economic region, which has a high economic potential, and to increase its future economic potential are one of the necessary measures for our state. So, to determine the factors determining the development characteristics and economic development of the region, it is necessary to determine the initial stages of the implementation of the development. The article examines how the formation of an innovative economy in the territories freed from occupation has a positive effect on the economic development of the state.

This article entitled "Building and Implementation of Innovative Economic Development Plans in the Territories Freed from the Great Return and Occupation", talks about the positive effect of the application of innovative economy on economic development in the regions previously occupied by the Armenian invaders. The article emphasizes the importance of effective management decision-making, infrastructure development, and restoration of social services as key factors enabling growth and stability. Based on the research conducted in samples from different regions, the problems presented by the reconstruction in the post-war period and future-oriented measures are examined.

In general, this article summarizes the general analysis of the measures to be taken in the economic regions after the Karabakh conflict and the period of occupation and the achievements that the economic development that may take place in these areas will bring to the state after the development-based innovation-oriented decisions adopted by the state.

Keywords: *innovative economic development, Karabakh economic region, the post-war period, development plans, economic events*

Giriş

İşğal altında olan iqtisadi rayonlarımızda infrastrukturun bərpası və iqtisadi vəziyyətin inkişafı üçün innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi zəruridir. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinin həlli ilə əlaqədar yeni infrastrukturların yaranması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi, tərəqqiyə, bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması, yeniliklərin tətbiqi vacibdir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərdə infrastruktur sahəsi bərbad vəziyyətdə idi.

Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürüləcək olan yerli əhalinin həyat şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün zədələnmiş yaşayış sahələrinin yenidən qurulmasını və yenilərinin yaradılmasını prioritet hesab edir. Bu səbəbdən bu ərazilərdə iqtisadi infrastrukturun yaradılması ölkə üçün vacib məsələdir. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi müxtəlif innovasiyalara cavab verən və yerli əhalinin ehtiyaclarını nəzərə alan hərtərəfli və əlaqələndirilmiş yanaşma tələb edir. Buna görə də tədqiqat işlərində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun mövcud vəziyyətini təhlil etməyə və onun necə təkmilləşdiriləcəyinə dair tövsiyələr verilmişdir. Bu prioritetin uğurla həyata keçirilməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi infrastrukturun yaradılmasında qiymətləndirilmənin aparılması vacib ünsürlərdən biridir.

Son 30 il ərzində ulu öndərimiz Heydər Əliyev rəhbərliyə başladığı gündən dövlətimiz demək olar ki, bütün sahələrdə mühüm uğurlar qazanmağa başladı. Bu öhdəliyi ardıcıl olaraq prezident İlham Əliyev uğurlu siyasəti ilə davam etdirmiş və bu uğurlu siyasət 2023-cü il də daxil olmaqla rəhbər vəzifəsində olduğu illəri əhatə etmiş və hələ də edir. Bu müddət ərzində əhalinin rifah halının xeyli yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş çox sayda tədbirlər görülmüş, qərarların icrası həyata keçirilmişdir.

"İnnovasiya" anlayışı latın dilində *"innovato"* sözündən götürülmüşdür. XIX əsrdən istifadə olunsa da, əsasən, Yozef Şumpeterin "The Theory of Economic Development" əsərində işlədilərək elmi sistemə daxil olmuşdur. İnnovasiya ilə əlaqədar əsas anlayışlar hələ də fərqli şərh olunur. İnnovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi bilik-

lərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir" (Qasımov, 2009: 214).

İnnovasiya infrastrukturu yüksək səviyyədə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı da yüksək olur. Qeyd edək ki, innovasiya infrastrukturu dedikdə, elmi müəssisələrin, təhsil ocaqlarının iqtisadi subyektlərlə qarşılıqlı əlaqələri nəzərdə tutulur (2).

İnnovasiya strukturlarının mahiyyəti, yaradılma məqsədləri, əsas funksiya və fəaliyyət istiqamətləri

İnnovativ iqtisadi inkişafın əsasını innovasiya infrastrukturunu formalaşdıran innovasiya strukturları, o cümlədən İKT profilli texnoparklar təşkil edir. Bu da biliklərə və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması prosesi kimi bir çox məsələlərlə yanaşı, innovasiya infrastrukturunun əsası olan strukturların, o cümlədən İKT profilli texnoparkların da yaradılmasını vacib edir. İnnovasiya strukturları milli və qlobal elmi-texniki nailiyyətlərin kommersiyalaşdırılmasının mənimsənilməsinə yardım etməklə, innovasiya mühitinin formalaşmasını yerinə yetirən xüsusiləşdirilmiş elm-istehsal kompleksləridir. İnnovativ strukturlar elə iqtisadi mühiti formalaşdırmağa imkan verir ki, həmin mühit elmi-texnoloji və istehsal sahibkarlığının sabit inkişafını, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasını, rəqabətqabiliyyətli, elmtutumlu məhsulun istehsalını və onların yerli və xarici bazarlara çatdırılmasını təmin etsin (Rüstəmli, 2016: 96).

Rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafı üçün mövcud resurslardan, qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə edilməsinin vacibliyi müəyyən edilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərində tətbiqi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsi ilə bağlılığı təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar iqtisadiyyatın və maliyyənin ənənəvi sektorlarında mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyalardan eyni zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə istifadə olunmuşdur (4).

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinin həlli ilə əlaqədar yeni infrastrukturların yaranması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi tərəqqiyə, bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Hər bir ölkədə infrastrukturlar cəmiyyətin artan tələbatına, ehtiyacların artmasına uyğun formalaşmışdır. İnfrastrukturlar spesifik əlamətlərinə görə başqa sahələrə xidmət göstərən sahə və yardımlar (xidmətlər) məcmusunu ifadə edir (İbrahimov, 2016: 655).

Qarabağ düşmən işğalından azad edildikdən sonra ölkə başçısının göstərişi ilə ətrafda abadlıq-quruculuq işlərinə başlanılıb. Qarabağ adətən mədəniyyət ocağı, musiqiçilərin, rəssamların, şairlərin vətəni olmuşdur. Qarabağın müasir tarixinə baxsaq, onu texnologiya və innovasiya sahəsinə çevirmək ölkəmizin iqtisadi sistemi və inkişafı üçün çox vacibdir. Qarabağda texnoparklar və innovasiya obyektləri açılır və açılmağa davam etdirilir. İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin yüz otuz texnoloji şirkətinə kömək edən, ən böyük sənaye sahələrindən birində yerləşən "GOSB" və məşhur "Bilkent Cyberpark" texnoparkı ilə memorandum imzalamaqla birinci addımını atmışdır (6).

Hazırda azad edilmiş torpaqlarda əsas prioritet olaraq "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd", "ağıllı texnologiya" və digər SMART texnologiyaların təchizatına başlanılıb. Bütün bunlar Qarabağın inkişafında əsas strateji hədəf olaraq planlaşdırılmışdır (7).

Qarabağdakı sənaye parklarında yalnız innovativ texnologiyalara əsaslanan sənaye sahələri fəaliyyət göstərəcək. Onlara böyük vergi güzəştləri verilə bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı İqtisadiyyat Nazirliyinə 900-dən çox müraciət daxil olub ki, onun da üçdə birini xarici şirkətlər təşkil edir. Burada fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştləri və tətillərinin, habelə sosial sığorta üzrə güzəştlərin verilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanır (8).

Qarabağın yüksək texnologiya və innovasiyalar ərazisi olmağı ölkə iqtisadiyyatı və inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Dünya praktikasına baxsaq, deyə bilərik ki, kiçik və orta sahibkarlar, müasir iqtisadiyyatın xüsusi sektoru olmaqla iqtisadiyyatın struktur dəyişikliyində aparıcı rola malikdir (Rzayeva, 2021).

Postmüharibə dövründən sonra azad olunmuş ərazilərdə müasir yarımstansiyalar tikilərək istifadəyə verilib, çox sayda elektrik stansiyalar yenidən qurulub və hələ də quruculuq işləri aparılmağa,

innovasiyaların tətbiqinə davam etdirilir. Hal-hazırda bir neçə yarımstansiyada, elektrik stansiyalarında tikinti-quraşdırma işləri davam edir, yüksək gərginlikli elektrik xətləri çəkilir.

Bundan əlavə, innovasiya yönümlü startapların və biznes inkubatorlarının təşviqi də həyata keçirilir. İşğaldan azad edilmiş rayonlara qayıdacaq şəxslər vergi və digər güzəştlər, regionun mövcud investisiya imkanları barədə məlumatlandırılır və onlara müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq təlimlər keçirilir. KOB Dostları tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı müvafiq şəxslərə operativ dəstək və xidmətlər göstərilir (10).

Dövlətin əsas məqsədi Qarabağda həyatı bərpa etmək, erməni terroruna məruz qalmış ərazilərimizi tez bir zamanda əlverişli vəziyyətə gətirməkdir. Qarabağın tərkib hissəsi olan rayonlarımızın iqtisadi fəaliyyətinin strukturu çoxşaxəlidir və güclü resurs potensialına malikdir. Regionda çevik və daha intensiv şəkildə innovativ infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin yaradılması günümüzün tələbidir. Burada iqtisadiyyatın perspektivli sahələrinin formalaşması və innovativ inkişafını kifayət qədər real hesab etmək olar (11).

Yüksək iqtisadi fəaliyyət milli prioritetlərin müəyyənləşdirilməsində və təşviq mexanizmləri sistemi vasitəsilə innovativ inkişaf prosesinə fəal təsir göstərməsində əks olunan elmi-texniki bazarda dövlətin aparıcı rolu ilə təmin olunur (Kamilia, 2019: 17).

Azərbaycan Respublikasında "yeni iqtisadiyyat"ın sürətli inkişafının miqyası, kapital bazarı ilə yeni texnologiyalar arasında artan əlaqələr, yeni texnologiyaların sosial yönümünün gücləndirilməsi, yeni biliklərin, texnologiyaların, məhsulların, xidmətlərin yaradılması və tətbiqi ölkənin innovativ inkişafı üçün zəmin hazırlayır (13).

Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün dördüncü sənaye inqilabının tələblərinə cavab verilməlidir. Bunun əsasında Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun innovativ iqtisadiyyatının davamlı və inklüziv inkişafı növbəti dövrdə, 5-8 il ərzində təmin ediləcək. Mütəxəssislərin ilkin hesablamalarına görə, bu işlərə təxminən 60 milyard ABŞ dolları məbləğində sərmayə tələb olunacaq ki, bunun da yarıdan çoxunu xarici şirkətlərin investisiyaları təşkil etməlidir.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir.

Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri"nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir.

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat.
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət.
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı.

4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış”.
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (14).

Yaradıcı və innovativ cəmiyyət

Gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır.

Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla texnoloji ixrac məkanına çevrilmək üçün perspektivlər yaradılmalıdır. Bu məqsədlə emal sənayesinin inkişafı dərinləşdirilməli, elmtutumlu və yüksək gəlir yaradan orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Nəticəyönümlü elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmləri formalaşdırılmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış”

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində mühüm yer tutur. Dövlət sərhədlərini bərpa etməklə Azərbaycan xalqı son bir əsrdə hərbi və diplomatik sahədə ən böyük zəfərə nail oldu. Qələbənin əbədiləşdirilməsi üçün öz doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların vətənə qayıdışı təmin olunmalıdır. Bu “Böyük Qayıdış” vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmasında və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulmasında bir körpü olacaqdır (14).

Nəticə

Son dövrlərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən innovativ islahatlar və tədbirlər müsbət nəticələrin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin infrastrukturun bərpası innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyat modelinin bərqərar olması istiqamətində də əsaslı addımlar atılmışdır.

Qarabağda yeni dövr başlayır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının inkişafı üçün ən vacib strateji prioritetlərdən biri geniş innovativ infrastruktur şəbəkəsinin yaradılmasıdır ki, onların sırasına sənaye parkları və xidmət sahələri, "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd", aqropark, klasterlər, texnoparklar, azad iqtisadi zonalar və s. daxildir. Bu infrastruktur layihələri ərazilərin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətlərinə baxılmaqla qəbul olunmuş müəyyən qərarlar əsasında tətbiq olunur.

Beləliklə, dövlətimizin uğurlu innovasiya siyasətinin formalaşdırılması ölkələrin bu istiqamətdə mövqeyinə təsir göstərməklə onların iqtisadi inkişafının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov, F. (2009). İnnovasiyalar: yaranma və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm, 214 s.
2. https://fraza.az/az/news/read/126
3. Rüstəmli, T. (2016). İnnovasiyali inkişaf modelinə keçid mexanizmi. Bakı: ADİU, 96 s.
4. https://audit-journal.az/az/articles/197
5. İbrahimov, İ. (2016). Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, 655 s.
6. http://innovationagency.az/en/2020/12/01/turkiyenin-gosb-ve-bilkentcyberpark-texnoparklari-ile-innovasiyalar-agentliyi-arasinda-medeni-ve-elmi-emekdasliq/
7. https://unec.edu.az/application/uploads/2023/10/Qas-mova-Dilar-Zaur.pdf
8. https://science.gov.az/az/news/open/19068
9. Rzayeva, Ü. (2021). Qarabağda kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin stimullaşdırılması və perspektivləri. “UNEC Ekspert” jurnalı.
10. https://economy.gov.az/az/page/qarabag-azerbaycandir
11. Əliyev, T. N. (28.12.2020). Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri.

http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yeniliklr/item/2030-azaerbaydzan-nishzhhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindaesahibkarl-zhh-n-inkishafstizhamaetlaeri.html
12. Kamilia, L. (2019). Impact of entrepreneurial activity on technological innovation in emerging and developing countries. E3 Journal of Business Management and Economics, Vol. 10(1), p. 17.
13. https://unec.edu.az/application/uploads/2022/04/K-rimli-Mahir-Malik.pdf
14. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. https://president.az/articles/50474

Göndərilib: 01.05.2024 Qəbul edilib: 29.06.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/15-19

Məhəbbət Dəmirçiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq elmləri doktoru
mahabbat.dmrcva@mail.ru
Mehin Musagil
Bakı Modern Təhsil Kompleksi
mehin.musagil@mail.ru
UOT 34:343.6

HİMAYƏDAR AİLƏ VƏ ONUN HÜQUQİ ƏSASLARI

Xülasə

Ailə hüququ — hüquq elminin bir qoludur. Hər bir hüquq sahəsi kimi, ailə hüququ özünün predmeti və hüquqi tənzimetmə metodu ilə səciyyələnir. Hüquq elmində hüquqi tənzimetmə dedikdə, hüquq normalarının (yuridik normaların) köməyi ilə dövlətin ictimai münasibətlərə təsiri prosesi başa düşülür. Hüquqi tənzimetmənin predmetini hüquq normalarının müvafiq qrupu ilə təsbit edilən ictimai münasibətlərin müəyyən formasını təşkil edir. Hüquqi tənzimetmə metodu dedikdə, hüquq normalarının ictimai münasibətlərə təsir göstərməsi üsulu nəzərdə tutulur. Hüquqi tənzimetmə metodu imperativ və dispozitiv tənzimetmə metodlarına bölünür. İmperativ metod hüquq normaları ilə tənzim edilən ictimai münasibətlərin iştirakçısına hakimiyyətin təsir üsuludur. Dispozitiv metod isə bərabərhüquqlu tərəflər olan ictimai münasibətlər iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimetmə üsuludur.

Hüquq sahəsi olaraq ailə hüququ ictimai münasibətlərin müəyyən növünü – ailə münasibətlərini, yəni nikah faktından meydana gələn və ailəyə mənsub olan münasibətləri tənzim edir. Bununla əlaqədar, ailə hüquqi-tənzimetmə predmeti birincisi, öz məcmusunda həmin predmeti təşkil edən ictimai münasibətlərin ən mühüm xüsusiyyətləri və mahiyyətini açıqlamalı, ikincisi, göstərilmiş münasibətlərin iştirakçılarının ümumi xarakteristikasını özünə daxil etməlidir.

Açar sözlər: *himayədar ailə, ailə hüququ, müavinət, himayədar valideyn*

Mahabbat Damirchiyeva
Baku State University
Doctor of Legal Sciences
mahabbat.dmrcva@mail.ru
Mehin Musagil
Baku Modern Education Complex
mehin.musagil@mail.ru
UOT 34:343.6

Foster family and its legal basis

Abstract

Family law is a branch of legal science. Family law, like any other area of law, is characterized by its subject matter and method of legal regulation. In jurisprudence, legal regulation means the process of influence of the state on social relations with the help of legal norms. The subject of legal regulation is a certain form of social relations determined by the relevant group of legal norms. The method of legal regulation means the method of influencing social relations by legal norms. The method of legal regulation is divided into imperative and dispositive regulation methods. Imperative method is a method of influence of power on the participant of social relations regulated by legal norms.

The positive method is a method of regulating relations between participants of social relations who are equal parties.

As a field of law, family law regulates a certain type of social relations – family relations, i.e. relations arising from the fact of marriage and belonging to the family. In this regard, the subject of family legal regulation should, firstly, reveal the most important features and essence of the social relations that make up that subject in its totality, and secondly, it should include the general characteristics of the participants of the specified relations.

Keywords: *foster family, family law, allowance, foster parent*

Giriş

Himayədar ailə – valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdirilməsi formalarından biridir. Adətən əgər uşaq övladlığa götürülməmişsə və ya qəyyumluğa (himayəyə) verilməmişsə, bu forma seçilir (Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası). Azərbaycan Respublikasında ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zəruriyyətindən, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hissləri əsasında qurulmasından, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyindən, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətindən, onların hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasından və bu hüquqların məhkəmədə müdafiəsi imkanlarından irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi (bundan sonra — bu Məcəllə) nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir (1; 2).

Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi qadınla kişinin nikahının könüllülüyü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 142-145.2-ci maddələri himayədar ailə institutunun hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. 30 may 2023-cü il tarixli 879-VIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində himayədar ailə institutu ilə əlaqədar köklü dəyişikliklər edilmiş, bəzi maddələr əlavə edilmiş, bəziləri yeni redaksiyada verilmiş, bəziləri isə çıxarılmışdır.

Ümumiyyətlə, himayədar ailə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə himayədar valideynlər: a) ər-arvad, b) ayrı-ayrı vətəndaşlar arasında bağlanan uşağın himayədar ailəyə verilməsinə dair müqavilə üzrə yaranır. Ailə Məcəlləsinin 119.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, uçota alınmış valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tərbiyə edilmək üçün himayədar ailələrə verilə bilər (Ailə Məcəlləsinin 145.1-ci maddəsi). (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi) (3).

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin əvvəlki redaksiyasında qeyd edilirdi ki, himayədar ailə haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmalıdır (Ailə Məcəlləsinin 142.2-ci maddəsi). Lakin təəssüf ki, Ailə Məcəlləsinin qəbulundan və qüvvəyə minməsindən xeyli vaxtın keçməsinə baxmayaraq, indiyə qədər belə bir Əsasnamə qəbul edilməmişdir. Ola da bilər ki, bu institut Azərbaycan Respublikasında lazımi tətbiq tapmadığından belə bir Əsasnamənin qəbul edilməsinə ehtiyac duyulmamışdı. Eyni zamandan valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların yerləşdirilməsi formalarından biri olmaq etibarilə bu institut müəyyən əhəmiyyət kəsb etdiyindən Azərbaycan qanunvericisi Ailə Məcəlləsinə himayədar ailənin yaranması, uşağın belə ailəyə tərbiyə üçün verilməsinin hüquqi əsaslarını, himayədar ailənin hüquq və vəzifələrini, himayədar ailənin tərbiyəsinə verilmiş uşaqlar və onların saxlanması qaydalarını əks etdirən müddəalar daxil etmişdir (Ailə Məcəlləsinin 142-145.2-ci maddələri). Məhz bu nöqteyi-nəzər-

dən himayədar ailənin yaranması tarixi, onun fəaliyyət prinsipləri, himayədar valideynlərlə himayəyə götürülən uşaqlar, eləcə də qəyyumluq və himayə orqanları arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi ailə hüququ elmində müəyyən maraq kəsb edir (Dəmirçiyeva, 2020: 505).

"Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" 2006-cı il mart ayının 29-da ölkə Prezidentinin 1386 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Proqram de-institusionalizasiya ilə bağlı işlərin genişləndirilməsi, səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi və konkret müsbət nəticələrin əldə edilməsinə yönəldilib. Həmin dövrdə himayədar ailə haqqında əsasnamə və həmin ailələrin maliyyələşdirmə mexanizmi olmadığından, yerli icra hakimiyyətləri tərəfindən himayədar ailələrə tərbiyə olunmaq üçün uşaq verilməmişdi (Vishnyakova, 2004: 227).

Ailə üzvləri arasında yaranan münasibətlər ailə qanunvericiliyi və ya tərəflər arasındakı sazişlə tənzimlənmədikdə və həmin münasibətləri bilavasitə tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda, ailə münasibətlərinin mahiyyətinə zidd olmayan və oxşar münasibətləri tənzimləyən ailə və (və ya) mülki hüquq normaları tətbiq olunur. Bu normalar olmadıqda isə ailə üzvlərinin hüquq və vəzifələri ailə qanunvericiliyinin və mülki qanunvericiliyin ümumi prinsiplərinə, eləcə də humanizm və ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

"De-institusionalizasiya ilə bağlı aparılmış islahatlar zamanı inkişaf etmiş Avropa ölkələrində ilkin olaraq uşaqlara yönələn alternativ xidmətlər yaradılmağa başlanılmışdır. Qabaqcıl Avropa ölkələrində, o cümlədən Türkiyə və Gürcüstanda himayədar ailələr dövlət tərəfindən maliyyələşir. Bir sıra ölkələrdə ailəyə həm uşağın saxlanması xərcləri, həm də himayədar valideynə minimum əmək haqqı məbləğində maaş verilir. Bəzi ölkələrdə isə ailəyə yalnız uşağın saxlanması xərcləri verilir (Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 mart 2006-cı il tarixli 1386 nömrəli Sərəncamı).

Övladlığa götürmə, qəyyumluq (himayə) heç də həmişə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə üçün ailəyə yerləşdirilməsinin yeganə üsulu olmamışdır. Ev qayğısına ehtiyac duyan baxımsız uşaqların, xəstə və digər şəxslərin şəxsi ailələrə yerləşdirilməsi əvvəllər də həyata keçirilmişdir. Belə yerləşdirmənin tarixi kökləri II Yekaterinanın çarlığı dövrünə gedib çıxır və patronaj (hamilik) adlandırılırdı (Nechayeva, 1993: 310).

Tərbiyə edilmək üçün patronaja çox vaxt körpə uşaqlar – uşaq evlərində tərbiyə olunanlar verilirdi. Bununla bərabər, himayədar ailəyə həmçinin yetkinlik yaşına çatmamış böyük yaşlı uşaqlar da düşürdü. Onları, adətən, "beş manatlıq yardıma" görə "kasıb sakinlər" özlərinə qəbul edirdi, çünki təmin edilmiş şəxslər övladlığa götürməyə üstünlük verirdilər.

Uşağı patronajlığa qəbul etmiş ailəyə miqdarına görə müxtəlif olan müavinətlər ödənilirdi. Əgər tərbiyə üçün ailəyə kiçik yaşlı uşaqlar qəbul edilirdisə, bu müavinətin məbləği daha böyük olurdu, çünki onlardan heç bir kömək gözləmək lazım gəlmirdi. Himayəyə götürülən uşaq yaşlı olduqda bu müavinətin məbləği azalırdı, 12-14 yaşlı uşaqlara verilən müavinətin məbləği isə həddsiz az olur və ya, ümumiyyətlə, bu müavinətin verilməsi kəsilirdi. Beləliklə, uşaqların ailəyə yerləşdirilməsinin bu forması "xalq peşəsi" xarakteri alırdı, yəni uşaq ailəyə "kasıbdarlığa" görə himayəyə verilirdi (7).

Yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların ailədə patronaja verilməsi quberniya idarəsi və tərbiyə üçün uşağı öz ailəsinə qəbul edən şəxslər arasında müəyyən edilən şərtlərlə həyata keçirilirdi. Himayəyə götürülənin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün onun həyat şəraitinə, tərbiyəçinin üzərinə götürdüyü vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilirdi. Bu məqsədlə ölkə dairələrə bölünür və orada nəzarət, adətən, tibb təhsilli şəxsə həvalə olunurdu (Dəmirçiyeva, 2020: 552).

1917-ci ilin oktyabrından sonra patronajdan səhiyyə orqanları istifadə etməyə başladılar, ailə patronatı isə uşaqların yerləşdirilməsi üsulu kimi dövlət tərəfindən tanınmadı. O, fərdi ailələrin dağılması ilə birlikdə tarixin arxivinə verildi. Lakin valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların və yetim uşaqların yerləşdirilməsi problemi kəskinləşdiyindən, daha hiss ediləcək dərəcəyə çevrildiyindən 20-ci illərin ortalarında patronaj ideyasına həm də artıq südəmər yaşlı uşaqlar üçün yenidən qayıdıldı. Bunun üçün Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (ÜMİK) və RSFSR Xalq Komissar-

ları Sovetinin (XKS) 28 may 1928-ci il tarixli "Uşaq evlərinin yetirmələrinin və digər yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin şəhər və qəsəbələrdə zəhmətkeşlərə tərbiyə üçün verilməsi qaydası və şərtləri haqqında" Qərarı qəbul edildi. Qərar yetim uşaqların himayədar ailəyə yazılı müqavilə əsasında verilməsinə həsr edilmişdi (Nechayeva, 1998: 310).

Müqavilədə aşağıdakılar nəzərdə tutulmalı idi:

- yetkinlik yaşına çatmamış şəxsi öz ailəsinə qəbul edən şəxsin vəzifələri (uşağı digər ailə üzvləri ilə bərabər şəkildə saxlamaq, ona təhsil və "siyasi inkişaf" imkanını vermək);
- müqaviləyə xitam verildikdən sonra himayəyə götürülənə yardımın forması və miqdarı;
- müqavilə münasibətlərinin saxlanma müddəti – ya yetkinlik yaşına çatana qədər, ya da müəyyən müddətə qədər, yalnız üç ildən az olmayaraq;
- müqavilənin müəyyən edilmiş müddətdən daha erkən pozulması qaydası.

Hələ patronat adlandırılmayan bu müqavilənin xarakterik əlaməti əvəzli (yəni haqqa görə) olması idi (Dəmirçiyeva, 2020: 507-508).

Hazırkı dövrümüzdə isə himayədar ailə institutunun mahiyyəti tamamilə fərqlidir. Burada əsas məqsəd, uşağın himayədar ailə tərəfindən saxlanılmasına görə haqq almaqdan ibarət deyildir (8).

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 145-1.1.1-ci maddəsinə əsasən, himayədar valideyn uşağın saxlanılmasına görə "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilən aylıq və birdəfəlik müavinəti almaq hüququna malikdir (9).

"Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanununa 30 may 2023-cü il tarixli 881-VIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə edilmiş əlavəyə görə, həmin qanunda himayədar ailəyə verilmiş uşaqlar üçün 2 növ müavinət növü müəyyən edilmişdir: 1) himayədar ailəyə verilmiş uşağın, o cümlədən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağın tərbiyə edilməsinə görə verilən aylıq müavinət; 2) himayədar ailəyə verilmiş uşaqlara mövsümi geyim alınması üçün verilən birdəfəlik müavinət.

Həmin müavinətlərin məbləği "Sosial müavinətlərin məbləğinin artırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 avqust 2013-cü il tarixli 973 nömrəli Fərmanına edilmiş 12 iyul 2023-cü il tarixli 2208 nömrəli Fərmanla edilmiş əlavələrdə müəyyənləşdirilmişdir (Dəmirçiyeva, 2020: 552).

Belə ki, himayədar ailəyə verilmiş uşağın, o cümlədən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağın tərbiyə edilməsinə görə müavinət aşağıdakı məbləğlərdə müəyyən edilmişdir:

1. Himayədar ailəyə verilmiş uşağa (18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşaqlar istisna olmaqla) görə: 0–6 yaş arası uşağa görə – 355 manat, 7–13 yaş arası uşağa görə – 375 manat, 14–18 yaş arası uşağa görə – 395 manat;

2. Himayədar ailəyə verilmiş 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağa görə: 0–6 yaş arası uşağa görə – 395 manat, 7–13 yaş arası uşağa görə – 415 manat, 14–18 yaş arası uşağa görə – 435 manat.

Himayədar ailəyə verilmiş uşaqlara mövsümi geyim alınması üçün müavinət isə 200 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Bu müavinət hər rübdə bir dəfə olmaqla ödənilir (10).

Qeyd olunan müavinətlər bilavasitə himayədar ailəyə verilən uşaqlar üçün müəyyən edilmişdir. Təəssüf ki, qanunvericiliyimizdə himayədar ailəyə verilən uşaqların tərbiyə edilməsinə görə ayrıca olaraq himayədar valideynin özünün haqq alması hüququnu müəyyən edən hər hansı norma müəyyən edilməmişdir (11; 12).

Nəticə

Halbuki yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, keçmiş dövrlərdə himayədar ailə institutu mütləq olaraq əvəzli, himayədar valideyn üçün bir "iş yeri" hesab edilirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, qeyd olunan bu məbləğlər günümüzdə uşağın bütün tələbatlarını tam formada ödəməyə kifayət etmir. Belə ki, insan cəmiyyətində daim yaşayış standartları dəyişir, yeni istehsal amilləri formalaşır, maddi nemətlərə olan tələbatlar dəyişir. Bir uşağın gündəlik yaşam, təhsil, istirahət və geyim xərcləri heç də qeyd olunan məbləğlərlə tam formada ödənilə bilməz. Belə olan halda, himayədar valideynin özü əlavə olaraq bu xərcləri qarşılamaq məcburiyyətində qalır. Hətta ək-

sinə, himayədar valideyn belə olan halda uşağa ödənilən həmin məbləğləri ixtisara salaraq ailəni dolandırmağa çalışır və nəticə etibarilə uşağın tələbatlarının ödənilməsi yarımçıq qalır.

Odur ki məhz bu xüsusiyyət himayədar valideyn olmaq istəyən şəxsləri bir növ bu institutdan "uzaqlaşdırır".

Təklif edirik ki, qanunvericiliyimizdə himayədar ailəyə verilmiş uşaqların tərbiyə edilməsinə görə himayədar valideynlərin özünün haqq almaq hüququ müəyyənləşdirilsin. Belə olan halda, himayədar ailə institutu inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası. https://e-qanun.az/framework/897
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. https://e-qanun.az/framework/46946
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 mart 2006-cı il tarixli 1386 nömrəli Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/11537
4. Dəmirçiyeva, M. D. (2020). Azərbaycan Respublikasının Ailə hüququ. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 552 s.
5. Vishnyakova, A. V. (2004). Kommentariy k semeynomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii. Moskva: Yurid. firma «Kontrakt», s. 227.
6. Nechayeva, A. M. (1998). Semeynoye pravo. Kurs lektsii. Moskva: Yurist, s. 310.
7. SU RSFSR. (1928). № 64, 462 s.
8. Azərbaycandakı himayədar ailələr... https://modern.az/az/news/27461
9. "Sosial müvainətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu. https://e-qanun.az/framework/11508#_edn9
10. "Sosial müavinətlərin məbləğinin artırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 avqust 2013-cü il tarixli 973 nömrəli Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/26488#_edn25
11. https://e-qanun.az/framework/46946
12. https://platform.who.int/docs/default-source/mca-documents/policy-documents/law

Göndərilib: 13.05.2024 Qəbul edilib: 11.06.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/20-24

Şöhrət Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sohret.nesirova24@gmail.com
https://orcid.org/.0009-0006-6553-6385

ABDULLA ŞAİQİN MƏNZUM HEKAYƏLƏRİNİN FOLKLOR QAYNAĞI

Xülasə

Uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixində Abdulla Şaiqin xüsusi yeri və məqamı vardır. Yüksək sənət intelleksiyası sərgiləyən poetik örnəkləri yüz ildən çoxdur ki, uşaqların mənəvi dünyasının ifadə örnəyi olaraq dillər əzbərinə çevrilmişdir. Məzmun mükəmməlliyi, struktur səciyyəsi və bütünlükdə yeniyetmə və cocuq təsəvvürünü formalaşdırmaq üçün müstəsna əhəmiyyəti ilə diqqət önünə gəlir. Belə uğurlu alınmanın ana qaynağını isə bir istiqamətdə xalqın zəngin yaradıcılığından bəhrələnmə təşkil edir. Mənzum hekayələri bütün parametrlərdə görkəmli ədibin yaradıcı istedadının göstəricisidir və uşaq dünyası mütəxəssisi olaraq nümunəyə çevrilən əvəzsiz örnəklərdir.

XIX əsrin ortalarından başlayan hərəkətlilik milli müəyyənliyin və özünüifadənin kodu olaraq ədəbi-mədəni düşüncənin müxtəlif istiqamətlərdə özünü nümayişi ilə diqqət önünə gəlir. Milli mətbuatın yaranışı, yeni tipli məktəblər, əlifba məsələsi, qadın təhsili, dərslik, məktəb problemləri və s. bütünlükdə cəmiyyətin qarşısında duran və həllini gözləyən məsələlər idi. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində olanlar gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və mütərəqqi mühitin yaradılması istəyindən irəli gəlirdi. S. Ə. Şirvani, H. Zərdabi, C. Ünsizadə, M. Şahtaxtlı, M. Mahmudbəyov, R. Əfəndiyev, A.Səhhət, M. Ə. Sabir, M. Hadi, Ə. Müznib, Ə. Ülvi, C. A. Şirvani, Ə.Nəzmi, M. T. Sidqi, S. Mənsur, Ə. Dai və s. kimi fədakar ziyalı nəslinin fəaliyyəti bu aspektdə bir əvəzsizlik sərgiləyir. "Rəhbər", "Dəbistan", "Məktəb" kimi mətbuat orqanlarının gördüyü böyük işlər milli hərəkətliliyin uşaq ədəbiyyatı, məktəb, təhsil sahəsində funksional rolunu faktlaşdırır.

Açar sözlər: *Abdulla Şaiq, mənzum hekayələr, "Tıq-tıq xanım", "Yaxşı arxa", "Tülkü həccə gedir", folklor, yanıltmac, tapmaca*

Shohrat Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
sohret.nesirova24@gmail.com
https://orcid.org/.0009-0006-6553-6385

The folklore source of Abdulla Shaig's verse stories

Abstract

Abdulla Shaig has a special place and moment in the history of development of children's literature. Poetic examples exhibiting high artistic intelligence have been memorized in languages for more than a hundred years as an example of the expression of the spiritual world of children. It stands out for its excellence of content, structural character and its exceptional importance for shaping the imagination of teenagers and children as a whole. The main source of this success is benefiting from the rich creativity of the people in one direction. Manzum's stories are unparalleled examples that exemplify the creative talent of a prominent writer in all settings and as an expert in the world of children.

The mobility that began in the middle of the 19th century comes to the fore with the manifestation of literary and cultural thought in various directions as a code of national identity and self-expression. The emergence of a national press, new type of schools, the alphabet issue, women's education, textbooks, school problems, etc. were the problems facing society as a whole

and waiting to be solved. The issues in the field of children's literature arose from the desire to form a personality of the young generation and create a progressive environment. S. A. Shirvani, H. Zardabi, J. Unsizade, M.Shahtakhtli, M. Mahmudbeyov, R. Efendiyev, A. Sahhat, M. A. Sabir, M. Hadi, A. Muznib, A. Ulvi, J. A. Shirvani, A. Nazmi, M. T. Sidgi, S. Mansur, A. Dai, etc. The activity of a generation of selfless intellectuals is indispensable in this aspect. The great work done by press organizations such as "Rahbar", "Dabistan", "Maktab" shows the functional role of national mobility in the field of children's literature, school and education.

Keywords: *Abdulla Shaig, verse stories, "Tik-Tik Khanum", "Good back", "Fox goes on a pilgrimage", folklore, illusion, puzzle*

Giriş

Abdulla Şaiqin zəngin yaradıcılığında mühüm bir hissəni uşaqlar üçün yazdığı rəngarəng bədii örnəklər təşkil edir. Müxtəlif mövzularda yazılan bu örnəklər uşaq dünyasını, onun romantik duyğusal məqamlarını, stixial xarakterinə dayanan polifoniyanı əhatələmək baxımından müstəsnalıq təşkil edir. “Aslan, qurd və tülkü”, “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Kür çayı”, “Xoruz”, “Keçi”, “Layla”, “Yetim cücə”, “Səhər”, “Təpəl Kəlim”, “Yeni köməkçi”, “Ana yurdu”, “Zanbaq”, “Bülbül”, “Qızıl-gül”, “Vətən nəğməsi” və s. artıq yüz ildən çoxdur ki, körpəlik, cocuqluq, yeniyetməlik dövrünün ən mükəmməl nümunəsi olaraq dillər əzbərinə çevrilmişdir. Maraqlı orasıdır ki, yüz ildən çox zaman ərzində bir neçə nəslin düşüncəsində oturuşmuş bu nümunələr eyni ahəng və sevgi ilə yaddaşlara öz izini qoymaqla spesifikləşir. Həm də ömrün hansı çağı olmasından asılı olmayaraq, unudulmazlıqla diqqət önünə gəlir. Uşaq qəlbinin mütəxəssisi olan A. Şaiq ədəbiyyat tarixinə, eləcə də gənc nəslin mənəvi dünyasına öz adını bu ölməz nümunələrlə yazmışdır. Mənzum hekayələri də həmin sevginin və sayğının nəticəsi olaraq diqqət önünə gəlir (Xəlil, Əsgərli, 2011).

Ruhu və təbiəti etibarilə xalqın zəngin mədəniyyətinə, etnoqrafik əsrarəngizliyinə bağlanan bu böyük sənətkar elat mədəniyyətini, onun ruhani və mənəvi düşüncəsini bütün aspektləri ilə özündə ehtiva edə bilmək gücündə olan tək-tək şəxsiyyətlərdəndir. Tərbiyə aldığı ailə, formalaşdığı mühit, dağ-aran köçləri, qaynar məişət bütün aspektləri ilə onun yaradıcı istedadını müxtəlif mövzularda yazdığı əsərlərində özünü nümayiş etdirmişdir. “Peşəkar müəllim, öz fəallığı ilə seçilən maarif xadimi Abdulla Şaiq xalqının cəhalətdən xilas olmasına, uşaq və gənclərin öz dövrünə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmış, bu problemləri öz bədii əsərlərinin qüdrəti ilə əldə etməyə cəhd göstərmişdir” (Əfəndiyev, 1992: 139). Həyatının ayrı-ayrı dönəmlərində yazdığı bədii nümunələr rəngarəng aspektlərdə folklordan gələnlər timsalında uşaqların düşüncəsini, hiss və duyğularını, həyati bacarıqlarını əhatələmək və aşılamaq məqsədi daşıyır.

“Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Ovçu Məstan”, “Zəhmət və Zinət” hər biri mətn konstruksiyası, metamodel səviyyəsində əhatələdiyi məzmun müstəvisində təlqin, tərbiyə, bilgi vermə və şəxsiyyət formalaşdırma kimi gərəkli dəyərlərin kutsallığına yüklənməyə köklənir (Suxomlinski, 1979).

Gəlin, sizə uşaqlar,
söyləyim bir hekayət:
Dozanqurdu edirdi,
yalqızlıqdan şikayət.
Soğan qabıqlarından
bir çadra tikdi, şıq-şıq.
Fındıq qabıqlarından
çarıq geyindi, tıq-tıq (Səhhət, Şaiq, 2006: 274).

Göründüyü kimi, müəllifin mövzunu canlandırma texnologiyası xalqın zəngin yaradıcılığından gələnlər timsalında etnik özünüifadənin düşüncə kodu səviyyəsində əsaslı bir müəyyənliyə bağlanır. Nağıl təhkiyəsindən gələn modelləşmə bir istiqamətdə uşaq təsəvvüründə olanları əhatələmək məramı və məqsədi ilə spesifikləşir. “Gəlin, sizə uşaqlar, söyləyim bir hekayət” deyimi fonopoetik və morfopoetik axarı ilə sənətkar tərəfindən yüksək ustalıqla deyimin uğurlu çalarını tapmaq

istəyini və yaradıcı axtarışlarını sərgiləyir. Uşaqların özünəməxsus fantastik xarakterli düşüncələri və xalq dilinin, həm də düşüncəsinin spesifikliklə sıralanan məzmunu bütün parametrlərdə zənginliyə bağlanır (Məmmədov, Babayev, Salamoğlu, 1992).

Çobanla dozanqurdu arasında olan söhbət və deyilənlərin ümumi axarı obrazlaşdırma timsalında “Tıq-tıq xanım” adlanmasının məzmununda olanların nələrə bağlanmasını açıqlamaq xarakteri ilə spesifikləşir. Başına ətir vuran, özünə min cür bəzəklə zinət verən dozanqurdunun çobana dedikləri təkəbbürü, müştəbehliyi diqqət önünə gətirir. Çobanın “bağışla, qurban o şirin dilə, Tıq-tıq xanım, de görüm, hara gedirsən belə” söyləməsi sonrakı mərhələdə eyni tərzlə tülkü ilə qarşılaşmasında (söhbətində) təkrarlanır. Yoldaş axtarmaq düşüncəsi ilə yola çıxan Tıq-tıq xanıma tülkü mənim kimisi tapılmaz deyir və səni yalqız qoymaram deyə ona həyan olmağa çalışır. Çoban və tülküyə “səhv işlər etsəm, mənə münasibətin necə olar?” sualına cavabdan təşvişə düşüb qaçan Tıq-tıq xanım daha sonra siçanla söhbətləşir. “Saçı uzun Suray xanım, boyu uzun Buray xanım” deyiminin uşaqlar arasında dillər əzbərinə çevrilməsi şairin yaradıcı istedadının təzahürü olaraq ortaya çıxmışdır (Tahirli, 1991).

Tarap-turup atlılar,
Atları qanadlılar!
Xan evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz,
Saçı uzun Suray xanım,
Boyu uzun Buray xanım,
Düşübdü su çuxuruna (Səhhət, Şaiq, 2006: 274).

Xalqın zəngin şifahi yaradıcılığında mühüm bir hissəni uşaq nağılları tutur və bütün mahiyyəti ilə uşaq dünyasını ifadəyə yüklənir. “Abdulla Şaiqin mənzum nağıl və poemalarının ilk mənbəyi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatıdır” (Qafarlı, 2013: 173). Zəngin folklor mədəniyyəti, etnoqrafik düşüncənin metamodel səviyyəsində ortaya qoyduğu mənzərə bütünlükdə kulturoloji sistemin üfiqi və şaquli qatlarında boy göstərən axarın məzmununu açıqlayır. Yuxarıdakı nümunə bütün parametrlərdə xalq ədəbiyyatının ifadə üsullarını, uşaq düşüncəsində özünə yer alan spesifikanı, dil və məna harmoniyasını bir məram olaraq sıralayır (Vəliyev, 1989).

Bədii mətnin təsiredicilik funksiyası müxtəlif səviyyələrdə uşaq təsəvvürünə, maraq dairəsinin əhatələdiyi məzmuna yüklənir. Siçan və dozanqurdu (Tıq-tıq xanım) timsalında olan söhbətləşmə heyvanlar aləmi haqqında bilgi verməni səciyyələndirir. Ayrı-ayrı epizodlar səviyyəsində nəzərə çarpan məqamlar sonrakı dönəmlərin nümunələrində bir işləklik qazanmaqla təkrarlanır. Məsələn, mətn axarında digər bir epizoda diqqət yetirək:

– Əlini mənə, bəstərəcik!

– Yox, mən səndən küsdərəcik! (Səhhət, Şaiq, 2006: 280)

Siçan və Tıq-tıq xanım səviyyəsində olan epizodik məqam müqayisələrə, dostluq, yoldaşlıq timsalında olan münasibətlərin təlqin mənzərəsinə bağlanır.

“Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, “Ovçu Məstan”, “Zəhmət və Zinət” mənzum hekayətləri, eləcə də “Murad”, “Meşə gözətçisi” və s. nümunələrin hər biri mövzu rəngarəngliyi ilə ədəbiyyata, uşaq mənəviyyatının zənginləşməsinə əsas olmuşdur. Hər bir bədii nümunə öz duyğusal məzmunu, ifadə elədiyi məna qatı, sözün məna tutumu ilə əsaslı bir mükəmməlliyi özündə sərgiləməsi ilə diqqət önünə gəlir (Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası, 1998). “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranıb formalaşmasında uşaq folkloru nümunələri mühüm rol oynamışdır. Uşaq folkloru nümunələri həmişə yazıçı və şairlərimizin diqqətini cəlb etmişdir. S. Ə. Şirvani, M.Ə.Sabir, A. Səhhət, A. Şaiq, S. S. Axundov və başqaları həm də öz əsərlərində uşaq folklorunun layla, oxşama, düzgü, nağıl və s. nümunələrindən istifadə etmiş, həm də bu səpkidə orijinal əsərlər yaratmışlar. Sonrakı dönəmdə C. Cabbarlı, S. Vurğun, A. Şaiq, M. Rzaquluzadə, M. Dilbazi, M.Seyidzadə və başqaları uşaq folkloru nümunələrindən ustalıqla istifadə etmişlər” (Əsgərli, 2023: 226). Yaratdıqları sənət abidələri ilə uşaq dünyasına səyahət etmiş, onların dürlü tərəflərini bir ecazkar mütəxəssis olaraq yüksək ustalıqla əks etdirməyə üstünlük vermişlər. A. Şaiq şeirləri,

mənzum hekayələri, yazışmaları və bir sənətkar kimi ədəbi-mədəni mühitdə formalaşdırdığı təsəvvürlə nümunəyə çevrilmişdir. Hər bir poetik örnəklə nəyisə çatdırmaq məramında və istəyində olmuşdur. Məsələn, "Tülkü həccə gedir" öz qaynağını xalq təsəvvüründə olanlardan almaqla orijinallıq sərgiləyir:

Tülkü qocalmış idi,
Şikardan qalmış idi,
Ov keçmirdi əlinə,
Ət dəymirdi dilinə.
Həftələrlə qalıb ac,
Dolanırdı yalavac (Səhhət, Şaiq, 2006: 281).

Xalq təsəvvüründə və uşaqların düşüncəsində hər bir obrazın özünəməxsus semantik işarələnməsi vardır. Tülkü də eynilə nağıllarımızda, lətifə və təmsillərimizdə maraq doğuracaq örnəklərlə qəlibləşmişdir. A. Şaiq bunlardan çıxış edərək orijinal bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi yaratmışdır. Mətn informasiyası situasiya daxili mənzərə səviyyəsində bir neçə istiqaməti şərtləndirir (Tahirli, 1991):

a) bədii nümunənin adında tülkünün formalaşdırdığı metaforik qat və onun reallıq mənzərəsi,
b) həccin xalq təsəvvüründəki anlamının məzmun mahiyyəti və tülkü timsalında olanlar,
c) uşaqlar səviyyəsində sənətkarın bilgi vermək üçün seçdiyi təqdimat üsulu,
ç) metafotik müstəvidə sərgilənən təsəvvürün tülkü və xoruz söhbətində sərgilədiyi mənzərə,
d) "xasiyyətimi dəyişmişəm" deyən tülkünün əməllərinin mahiyyətində duran hiyləgərlik və acgözlüyün törətdiyi acılar və s.

Bütün bunlar süjetli şeir müstəvisində bilgi verməyə, uşaqları həyat reallıqları fonunda tərbiyəyə yüklənir. "Xasiyyətimdir" deyə xalq təsəvvüründə özünə yer almış "əqrəb" timsalında deyilənlərə həssaslıq nümayiş etdirir. Eləcə də el arasında ilanlarla bağlı söylənən "ağına da lənət, qarasına da" deyiminin informasiya yükünə dayanan təfsilata diqqəti yönəldir. Qocalmış tülkünün hekayəti elə toplum təsəvvüründəki "qoca tülkü" deyimindəki alt qatı, metaforik məzmunu işarələyir. Etdiklərindən peşman kimi görünən tülkünün mahiyyəti əhvalat-nağılın sonunda bütün paradiqması ilə açılır (Məmmədova, 2014).

İtilədi dişini,
atdı təsbeh, əbanı,
Sarığı, həm əsanı.
baxdı o yan, bu yana,
Düz atıldı meydana.
yırğalandı quyruğu,
Boğdu on beş toyuğu (Səhhət, Şaiq, 2006: 280).

A. Şaiq yaradıcılığı müxtəlif formalarda uşaqların duyğu və düşüncələrini, maraqlarını, fantastik təsəvvürlərini əhatələməyə köklənir. Ayrı-ayrı epizodların məna yükü, hadisə və əhvalatları canlandırma texnologiyası etnik yaddaşın mif, əfsanə, rəvayət, nağıl qatında olanlardan çıxış etməklə həyat bilgilərini genişləndirməyə, müxtəlif situasiyalarda uğurlu nəticəni hesablaya bilməyə yüklənir. Məsələn, "Yaxşı arxa" nağıl-hekayəsinin sərgilədiyi məzmun qatı xalq yaddaşındakı təsəvvürə və onun təlqin üsulunun tapılmasına bağlanır. Hacıleylək, tülkü və qarğa timsalında baş verənlər çeşidli tərəfləri ilə uşaq təsəvvüründə olanların təkcə məzmun qatını əhatələmir, həm də bədii-estetik formulası ilə diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır (Məmmədova, 2016).

"Günlərin bir günündə, qalın meşə içində" bütün parametrlərdə təhkiyə tipi olma xüsusiyyəti ilə nağıllardan gələn təqdimata yüklənir. Ümumiyyətlə, A. Şaiqin yüksək sənətkarlıq intelleksiyasını əhatələyən mənzum hekayələri öz formulası və əksetdirmə texnologiyası ilə nağıl təhkiyəsinə dayanır.

Bir ac tülkü olurdu,
Acından qovrulurdu.
Qalmayırdı dağ, dərə,
Baş çəkirdi hər yerə (Səhhət, Şaiq, 2006: 288).

Tülkünün aclıqdan yaxa qurtarmaq üçün çinar başında yuva salmış leyləyə dedikləri, əlinə mişar alıb ona bu ağacı kəsmək istədiyini söyləməsi, əks təqdirdə, balalarının birini verməsi və s. məsələlər diqqətçəkici bir tərzdə özünə yer alır. Qarğanın işə qarışması və söylədikləri müqabilində vəziyyətdən çıxış yolu tapan leylək ona öz minnətdarlığını bildirir (Namazov, 2007).

Qarğaya münasibətdə isə tülküdə bir qisas, intiqam istəyi yaranır. Lakin bütün hiyləgərliyi ilə yüz oyun çıxaran tülkü axırda yenə də əməlinin qurbanı olur. Mənzum hekayənin sonluq formulası "tülkü alışdı, yandı, öz işindən utandı" ilə yazıçı tipik bir sonluğu, aqibəti diqqət önünə gətirir (Mahmud, 1992).

Nəticə

Abdulla Şaiqin yaradıcılığının ana axarını müəyyənləşdirən uşaqlar üçün yaratdığı bədii örnəklər bütün parametrlərdə xalq düşüncəsində qəlibləşmiş modellərə yüklənir. Tərbiyəvi məzmunu və təsiredicilik funksiyası ilə əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, təmsil, layla, oxşama, yanıltmac, uşaq oyunları timsalında dəyərləri, bacarıq və vərdişləri aşılamağa yüklənir. Mənzum hekayələri öz mətn texnologiyası, canlandırma üsulları ilə sənətkarın yaradıcı istedadını və xalq zənginliyinə bələdliyini ortaya qoymaqla, həm də onun çatdırılma mexanizmlərini bir bütöv olaraq açıqlaya bilmək gücü və imkanları ilə spesifikləşir.

Ədəbiyyat

1. Xəlil, Z., Əsgərli, F. (2011). Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 498 s.
2. Əfəndiyev, P. (1992). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 477 s.
3. Suxomlinski, V. A. (1979). Ürəyimi uşaqlara verirəm. Bakı: Maarif, 389 s.
4. Səhhət, A., Şaiq, A. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çaşıoğlu, 336 s.
5. Məmmədov, M., Babayev, Y., Salamoğlu, T. (1992). Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 288 s.
6. Tahirli, Z. (1991). Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan uşaq şeiri. Bakı: Azərnəşr, 217 s.
7. Qafarlı, R. (2013). Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 456 s.
8. Vəliyev, M. (1989, 26 dekabr). Uşaqların həyatını dərindən öyrənməli. «Ədəbiyyat qəzeti». Bakı.
9. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (1998). Bakı: Elm, 300 s.
10. Əsgərli, F. (2023). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 549 s.
11. Məmmədova, Ş. (2014). Mirvarid Dilbazinin uşaq yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 197 s.
12. Məmmədova, Ş. (2016). Zahid Xəlilin uşaq əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 215 s.
13. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 444 s.
14. Mahmud, T. (1992). Yeni kitablar haqqında qeydlər. "Göyərçin" jurnalı, № 1. Bakı.

Göndərilib: 20.05.2024 Qəbul edilib: 05.07.2024

ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2024 / Cild: 18 Sayı: 7 / 25-35 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International Scientific Journal. 2024 / Volume: 18 Issue: 7 / 25-35 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/25-35

İlqar Şixverdiyev
Bakı Türk Anadolu Liseyi
ilqarshikhverdiyev37@gmail.com
Ceyhun Rəhimli
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
ceyhunrahimli544@gmail.com
Elçin Babayev
Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
doktorant
elchinamea@gmail.com
Nərgiz Rəhimli
Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
doktorant
narciss.rehim93@gmail.com

VƏTƏNDAŞYÖNÜMLÜ ELEKTRON DÖVLƏT ANLAYIŞI, ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Müasir dövrdə heç bir dövlət və ya müəssisənin fəaliyyətini kompüter texnologiyaları və onun imkanlarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyildir. Əks halda, dövlətin yürütdüyü siyasət kifayət qədər effektiv və uğurlu ola bilməz. O cümlədən dövlət xidmətlərindən istifadə zamanı da bu texnologiyalardan istifadə etmək mütləqdir. Buna görə də təqdim olunan icmalda elektron hökumətin təkamülü, əsas prinsipləri və müasir vəziyyəti hərtərəfli araşdırılaraq dövlət idarəçiliyinin transformasiyasında İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) əsas rolu vurğulanır. Bundan başqa, həm ölkəmizdə, həm də dünyada istifadə olunan mövcud sistemlər üzrə tədqiqatlar aparılmış, onların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri qeyd olunmaqla müqayisəli təhlili göstərilmişdir.

Eyni zamanda Veb 2.0 tətbiqləri ilə asanlaşdırılan artan interaktivlik, iştirak və əməkdaşlıq ilə xarakterizə olunan e-hökumət 2.0-ın meydana gəlməsi araşdırılır. Beynəlxalq e-hökumət təcrübələrinin müqayisəli təhlili Böyük Britaniya, Fransa və İspaniya kimi ölkələrin ən yaxşı nümunələr olduğunu vurğulayaraq, Ukrayna, Namibiya, Rumıniya nümunələrində elektron hökumətinin inkişafı haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə də elektron hökumət siyasətinin rolu, inkişafı, qarşıya qoyulan məqsədlər və aparılan işlər qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *informasiya cəmiyyəti, İKT, veb-sayt, e-dövlət, interaktiv xidmətlər*

Ilgar Shikhverdiyev
Baku Turkish Anatolian High School
ilqarshikhverdiyev37@gmail.com
Jeyhun Rahimli
Azerbaijan Technical University
master student
ceyhunrahimli544@gmail.com
Elchin Babayev
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
Ph. D. student
elchinamea@gmail.com

Nargiz Rahimli
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
Ph. D. student
narciss.rehim93@gmail.com

Citizen-oriented electronic government concept, its main principles, and the current state of its evaluation

Abstract

In the modern era, it is impossible to imagine the functioning of any government or institution without the use of computer technologies and their capabilities. Otherwise, the policies pursued by the government cannot be sufficiently effective and successful. Also, it is essential to use these technologies in the utilization of government services. Therefore, this summary comprehensively examines the evolution, main principles, and current state of electronic government, emphasizing the fundamental role of Information and Communication Technologies (ICT) in the transformation of governance. Additionally, research has been conducted on the existing systems used both in our country and globally, presenting a comparative analysis by noting the positive and negative aspects of each.

At the same time, the emergence of e-Government 2.0, characterized by increased interactivity, participation, and collaboration facilitated by Web 2.0 applications, is explored. A comparative analysis of international e-government experiments highlights countries like the United Kingdom, France, and Spain as the best examples, while information is provided on the development of electronic government in countries such as Ukraine, Namibia, and Romania. Furthermore, the role, development, goals, and ongoing efforts of the Electronic Government policy in our country are also mentioned.

Keywords: *information society, ICT, website, e-government, interactive services*

Giriş

Elektron dövlət anlayışı, prinsipləri və müasir vəziyyəti

E-dövlət anlayışı tarixdə ilk dəfə 1990-cı illərin ortalarında dövlət idarəçiliyində aparılmış islahatlara İT-nin tətbiq olunması nəticəsində yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, e-dövlət anlayışının bu dövrdə ortaya çıxmasına baxmayaraq, kompüterin idarəetmədə tətbiq edilməsi ilk kompüterin tarixinə gedib çıxır. İT-nin idarəetmədə tətbiqi dedikdə, əvvəllər dövlət strukturlarının kompüterləşməsi nəzərdə tutulurdu. Hal-hazırda istifadə olunan e-dövlət anlayışı dövlət tərəfindən əhaliyə göstərilən e-xidmətləri nəzərdə tutur. Əhalinin kommunal ödəmələri, sənədləşmə prosedurları, qeydiyyatları, seçkilərdə iştirakı, ərizə və müraciətlərinin elektron platforma üzərindən həyata keçirmələri e-xidmətlərə nümunədir (Məsiyev, 2017; Iskandarli, 2020).

İnformasiya cəmiyyətinin əsas elementlərindən olan e-dövlətin yaradılmasında başlıca prinsip internet və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) imkanlarından istifadə etməklə, dövlət idarələrinin vətəndaşlara keyfiyyətli xidmət göstərilməsini təmin etməkdir. Bu zaman e-dövlət veb-saytının hazırlanmasında əsas məsələ vətəndaşlara dövlət idarələrinin göstərdikləri xidmətlərin səviyyəsini yüksəltmək, beləliklə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin dövlət idarəçiliyində aktiv iştirakını təmin etməkdir. Elektron dövlət mühitində səmərəli qərarların qəbulu, vətəndaşların istifadəsinin sadələşdirilməsi və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Iskandarli, 2020).

Elektron hökumət daha çox səmərəlilik, daha dərin şəffaflıq, yüksək xidmət keyfiyyəti və vətəndaşların iştirakı baxımından vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin gücləndirilməsi üçün güclü bir strategiyadır. Veb 2.0-ın yaranması Veb 2.0-ın imkanlarından interaktivlik, iştirak və əməkdaşlıq baxımından istifadə edən e-hökumət 2.0 konsepsiyasına gətirib çıxardı. Sosial media və bloqlar kimi müxtəlif Veb 2.0 proqramları kommersiya mühitində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bununla belə, dövlət qurumlarında Veb 2.0 proqramlarından istifadə hələ də geridə qalır. Elektron

hökumət xidmətlərinin inkişafı, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd və ucqar bölgələrində yerləşən vətəndaşlar arasında daha çox əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin transformasiyasına imkan verir (Yap et al., 2019). İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) istifadəsi (Kumar & Sharma, 2017b) bir millətin demokratik sisteminin təkmilləşdirilməsinə, eləcə də insanların müxtəlif qərar qəbuletmə proseslərində iştirakının artırılmasına aparan yol olmuşdur (Sharma et el., 2021). Elektron hökumət dünya miqyasında hökumətlər tərəfindən qəbul edilən İKT-yə imkan verən belə bir təşəbbüsdür. Bu, vətəndaşlara onlayn xidmətlərə daxil olmaq, hökumət məlumatlarına, eləcə də xidmətlərinə daxil olmaq və hökumətlə bağlı qərar qəbul etmə proseslərinə geniş çeşiddə onlayn xidmətlərin çatdırılmasını və ya icazə verilməsini əhatə edir (Fan & Yang, 2015). Elektron hökumət qərarların qəbulu prosesində əhalinin daha çox iştirakını dəstəkləyir və hökumətin hərəkətlərinə ictimai nəzarəti təmin edir. Bu prosesə geniş şəkildə hökumətin veb portalları, hökumətin elektron mühiti, idarəetmənin bizneslə bağlı aspektləri, şikayətlərin göndərilməsi və qəbulu, paylaşılan və ya ictimai resurslar üçün təkliflərin verilməsi, rəqəmsal inklüzivlik, vətəndaşların iştirakı və qarşılıqlı əlaqəsi daxildir. Müxtəlif hökumətlərin onlayn portallarının yüksək keyfiyyəti dedikdə, vətəndaşların daha çox qəbulunun təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, bu, hökumətə əməliyyatları və idarəetmə xərclərini azaltmağa kömək edir. Bu araşdırmada e-hökumət portalının amilləri, internet portalının xidmət keyfiyyətinin qavranılması, vətəndaş məmnunluğu və istifadəçilərin niyyəti işlənib hazırlanmış və bu atributlar arasında əlaqə göstərilmişdir. Elektron hökumətin amilləri məlumatın aydınlığı və məqsədəuyğunluğu, aktuallığı və faydalılığı, məlumatın dəqiqliyi və tamlığı, sistemin təhlükəsizliyi və istifadəçilərin məxfiliyi, sistemin sabitliyi və interaktiv xidmətlərdir. Bundan əlavə, bu, elektron hökumətin onlayn xidmətlərinin keyfiyyəti ilə bağlı e-hökumət istifadəçilərinin fikirlərini başa düşməyə güclü ehtiyac olduğunu göstərir (Singh, 2022).

Xarici və yerli elektron dövlət saytları, onların müqayisəli təhlili. E-dövlət veb-saytlarının qiymətləndirilməsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması

Müxtəlif ölkələrdə elektron hökumətin tətbiqi təcrübəsinin müqayisəli təhlili mövcud informasiya sistemlərinin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə, dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması yollarını tapmağa imkan verir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesləri – təqdim olunan işdə Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi (EHİİ) və E-İştirak İndeksinin (Eİİ) dinamikası araşdırılmış, inkişaf etmiş ölkələrin elektron hökumət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər təhlil edilərək müəyyən edilmişdir ki, bu sahədə Böyük Britaniya, Fransa və İspaniya kimi aparıcı ölkələr daha çox təcrübəyə malikdir. Bu modellərin Ukraynada tətbiqi faydalı hesab edilə bilər. Müxtəlif ölkələrin nailiyyətlərinin keyfiyyət təhlili BMT-nin e-hökumət məlumat bazasına, 2003-2018-ci illər üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elektron Hökumət Sorğusuna, e-İdarəçiliklə bağlı araşdırma məqalələrindən alınan məlumatlara, hökumətin veb-sayt məlumatlarına, xəbər bülletenlərinə və tədqiqat nəticələrinə əsaslanır. Aparıcı ölkələrdə və Ukraynada e-hökumət təcrübəsinin tədqiqi göstərir ki, ictimai informasiya məkanının inkişafı bir çox oxşar cəhətlərə malikdir və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elektron hökumətin formalaşması prosesi bir çox sahələrdə inkişaf etmiş ölkələrin yolu ilə gedir, eyni zamanda öz milli xüsusiyyətlərini qoruyur. Məqalədə bu prosesin əsas ümumi komponentləri müəyyən edilərək, səmərəli dövlət idarəçiliyi sisteminin qurulması istiqamətində elektron hökumət təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi aspektləri qeyd olunmuşdur (Shkarlet, 2020).

Tədqiqat Malayziyada e-hökumət portallarının funksiyalarını məlumatların nümayişi, onlayn xidmətlərin göstərilməsi, qarşılıqlı əlaqə vasitələri, iştirak kanalları və əməkdaşlıq imkanları baxımından təkamül perspektivi əsasında qiymətləndirir. 35 e-hökumət portalı seçilib və məzmun 6 ay ərzində təhlil edilib. Tədqiqat göstərir ki, Malayziyada elektron hökumət portalları informasiya ilə zəngindir, interaktivdir və müxtəlif növ onlayn xidmətlər təqdim edir. Bununla yanaşı, iştirak üçün kanallar, eləcə də əməkdaşlıq imkanları məhduddur. Bu tədqiqat hökumət siyasətçilərinə e-hökumət portalları vasitəsilə ictimai xidmətlərin göstərilməsi zamanı ictimai iştirakın və əməkdaşlığın gücləndirilməsi yolları haqqında fikirlər təklif edir. Hökumət siyasətçiləri elektron hökumət portallarında iştirak və əməkdaşlıq funksiyalarının təmin edilməsini nəzərə almalıdırlar. Vətəndaş-

ların hökumətin inkişaf proqramlarında iştirakını artırmaq məqsədilə vətəndaşların rəyini öyrənmək üçün onlayn sorğular keçirilməlidir. Eyni zamanda dövlət təşkilatları ictimai inkişaf layihələrində əməkdaşlıq etmək üçün müxtəlif mənbəyə, bilik və təcrübəyə malik vətəndaşlardan istifadə etməlidirlər. Beləliklə, Wiki və crowdsourcing kimi proqramlar e-hökumət portallarında yerləşdirilməlidir (Yap, 2019).

Hindistanda e-hökumət veb-portallarının effektivliyini anlamaq üçün vətəndaş mərkəzli yanaşmadan istifadə edilmişdir. Beləliklə, tədqiqatın məqsədi elektron hökumətin amillərini (məs., məlumatın aydınlığı və məqsədəuyğunluğu, aktuallığı, faydalılığı, məlumatın dəqiqliyi və tamlığı, sistemin təhlükəsizliyi, istifadəçilərin məxfiliyi, sistemin sabitliyi və interaktiv xidmətlər) və onların vətəndaş qavrayışına təsirini tapmaqdır. Modelin uyğunluğunu göstərmək üçün təsdiqləyici faktor analizi modeli tətbiq edilmiş və yekun məlumatları təhlil etmək üçün çoxlu reqressiya təhlili tətbiq edilmişdir. Nəticələr göstərdi ki, e-hökumət amilləri keyfiyyət qavrayışına, vətəndaş məmnunluğuna və istifadəçilərin elektron hökumətə olan niyyətinə müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, məlumatların təhlili elektron hökumətin keyfiyyət qavrayışının və vətəndaş məmnunluğunun e-hökumət amilləri ilə istifadəçilərin niyyəti arasında əlaqə olduğunu söyləmək üçün kifayət qədər sübuta malikdir. Bu araşdırma hökumətin vətəndaş məmnunluğunu, e-hökumətin keyfiyyəti baxımından vətəndaş qavrayışını və istifadəçilərin niyyətlərini artırmaq üçün öz e-hökumət portalını necə tərtib etdiyini təsvir edir. Beləliklə, nəticələr, məhdudiyyətlər və gələcək tədqiqatlar e-hökumət portalının amilləri, veb-portalın xidmət keyfiyyətinin qəbulu, vətəndaş məmnunluğu və istifadəçilərin niyyəti işlənib hazırlanmış və bu atributlar arasında əlaqə göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı bir sıra problemlərin olması qaçınılmazdır. Birincisi odur ki, bu tədqiqatda vasitəçi seçimi zamanı dəyişən yalnız yaranan vətəndaş məmnunluğu və qavrayışı ilə əlaqədardır ki, gələcək tədqiqatlarda digər potensial vasitəçi dəyişənlər də nəzərə alınsın. İkincisi, vətəndaşların demoqrafik göstəriciləri qərarlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir etsə də, burada bu xüsusiyyətlərdən daha çox qavrayış və məmnuniyyətə diqqət yetirilir. Bu, əlavə tədqiqatlara ölkələr üzrə sorğuları genişləndirməklə e-hökumətdəki fərqləri təhlil etməyə imkan verir (Singh, 2022).

Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələr ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə e-dövlətin inkişafına yanaşmalar fərqli ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir dövlət orqanı özünün İT layihələrini və kompüter data mərkəzini tamamlamışdır. Belə ki, bu ölkələrdə e-dövlətin hissələri artıq bir çox dövlət müəssisələrində mövcuddur. E-dövlətin hər bir hissəsinə nəzər saldıqda, informasiya və bilik sistemlərinin səmərəli fəaliyyət göstərdiyini görmək olur. Burada əsas problem bu sistemlərin birləşdirilməsidir. E-dövlət yanaşmasını nəzərə alsaq, bu bütün mövcud informasiya və bilik sistemlərinin bir-birilə birləşdirilməsi yolu ilə əldə oluna bilər (Mutuku & Colaco, 2012). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə e-dövlət inkişaf etmiş ölkələrdən fərqlidir, çünki informasiya və bilik sistemləri, informasiya texnologiyaları və infrastrukturu bu ölkələrdə yaxşı inkişaf etməmişdir. Ona görə də kompüter və informasiya texnologiyalarının ümumi standartları e-dövlət layihəsinin başlanğıc mərhələsində həll olunmalıdır. Dövlətin əsas vəzifəsi bütün dövlət orqanlarının e-dövlət konsepsiyasını, missiyasını, məqsədini, vəzifələrini, strategiya və taktikasını müəyyən etmək, hər bir orqanın eyni e-dövlət mənzərəsinə malik olduğuna əmin olmaqdır (Aliguliyev & Niftaliyeva, 2017). Mərkəzi planlaşdırma nəticəsində e-dövlət layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı aydın mənzərə yaratmaq mümkündür. Bunun nəticəsində hər bir dövlət orqanı öz resurslarını "bir pəncərə" prinsipi əsasında mübadilə edə bilər. Bu kifayət qədər resursu olmayan ölkələr üçün nəzərdə tutulub və mərkəzləşdirilmiş model adlanır. Bu model bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha münasibdir. Hazırda Azərbaycanda paylanmış modelin tətbiq olunduğu sahələr var və gələcəkdə bütövlükdə paylanmış modelə keçid nəzərdə tutulur.

Bu tədqiqat 2019 və 2022-ci illərdə, COVID-19 epidemiyasından əvvəl və sonra Rumıniyanın bütün şəhərlərinin veb-saytlarının keyfiyyətini ölçmək məqsədi daşıyır. Rəsmi veb-saytlar elektron idarəetmənin əsas aləti olduğundan, Rumıniya şəhərlərinin veb-saytlarının keyfiyyətindəki dəyişikliklər Rumıniyada şəhər e-idarəçiliyinin inkişafındakı dəyişiklikləri əks etdirir. Rumıniyada şəhər elektron idarəçiliyi ilə bağlı bu araşdırmadan bəzi nəticələr çıxarmaq olar. Nəticələr həmçinin tədqiqat üçün yeni istiqamətlər təklif edir. Edilən dörd fərziyyədən biri qəbul edildi, lakin digər üçü

üçün cavab o qədər də aydın deyil. Ümumi performans baxımından orta balın xeyli yüksəldiyi (23,11-dən 27,57-yə) müşahidə olunub. Bununla belə, mümkün olan maksimum balın 100 olduğunu nəzərə alsaq, artım azdır. E-idarəçiliyin üç ölçüsündə tərəqqi görmək olar. Ən əhəmiyyətli irəliləyişlər şəxsi məlumatların və xidmətlərin mühafizəsi və qorunması sahəsində əldə edilmişdir (1.07-dən 3.64-ə qədər). İstifadə qabiliyyəti daha az dərəcədə inkişaf etmişdir (9,82-dən 10,85-ə qədər). Məzmun praktiki olaraq sabit qaldı (4,46-dan 4,55-ə qədər), lakin rəqəmsal iştirak statistik cəhətdən vacib olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə azaldı (2,12-dən 1,79-a) (11).

Afrika qitəsində vətəndaş mərkəzli nöqteyi-nəzərdən e-hökumət araşdırmalarının çatışmazlığı var. Əsas diqqət hökumətlərin səmərəli və effektiv olmaqla, xidmətlərin göstərilməsini necə təkmilləşdirə biləcəyinə yönəldilib. Ehtimal olunur ki, e-hökumət tədqiqatının diqqət mərkəzində özəl sektor əməliyyatlarını dövlət sektoruna idxal etməyi hədəfləyən Yeni Dövlət İdarəçiliyi nəzəriyyəsindən ilhamlandığı görünür. Bu yanaşmadan fayda əldə etmək mümkün olsa da, hökumətlər vətəndaşlar arasında ictimai dəyər yaratmaq rolunu tamamilə yerinə yetirə bilmirlər. Bu tədqiqat Namibiya üçün uyğun olan vətəndaş mərkəzli e-hökumət üçün bir model təklif edir. Tədqiqat vətəndaş mərkəzli e-hökumət üçün nəzərdə tutulur. O, e-hökumət vasitəsilə ictimai dəyər yaratmaq üçün öz baxışını əsaslandırmaq üçün ictimai islahat nəzəriyyələrindən istifadə edir. Vətəndaş mərkəzli elektron hökumətlə bağlı ədəbiyyata baxış keçirilib. Ədəbiyyatdan istifadə edərək, tədqiqat Namibiya üçün uyğun ola biləcək vətəndaş mərkəzli e-hökumət modeli təklif etdi. Tədqiqat iddia edir ki, e-hökumətin vətəndaş mərkəzliliyinin miqyasını və ya effektivliyini qiymətləndirmək vacib olsa da, e-hökumətin layihələndirilməsi və tətbiqi zamanı nəzərə alınmalı olan mühüm amillərlə bağlı hökumətə göstərişlərin verilməsi də vacibdir. Ədəbiyyat araşdırması göstərdi ki, hökumətlərin e-hökumət tətbiqləri çox vaxt vətəndaşların istifadə etdiyi texnologiyalara uyğunlaşdırılmır. Müvafiq olaraq, təklif olunan model e-hökumətin layihələndirilməsi, tətbiqi və qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərin konturunu verir. Tədqiqat e-hökumət platformasının vətəndaş mərkəzli olmasının nə dərəcədə qiymətləndirilməsi zərurətini irəli sürən ədəbiyyatın hazırkı vəziyyəti ilə razılaşır (Fröhlich & Peters, 2018).

Rəqəmsal transformasiya uzunmüddətli perspektivdə hökumətin idarə edilməsində və hökumət siyasətində yeni tendensiyadır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr həyat standartlarını və vətəndaşların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsallaşmaya və texnologiyaya sərmayə qoyurlar. Elektron hökumət portalları vasitəsilə siyasətçilər vətəndaşların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıra və vətəndaşlarına nəzarətdə əhəmiyyətli üstünlüyə malik ola bilərlər. Başlıca məqsəd kimi, bu tədqiqat vətəndaş nöqteyi-nəzərindən elektron hökumət portalının səmərəli idarə edilməsinə nail olmaq üçün əsas amilləri təqdim edir. Türkiyə nümunəsindən əldə edilən nəticələrə görə, vətəndaş nöqteyi-nəzərindən e-hökumət portalının idarə edilməsinin səmərəliliyini artıran əsas amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

(1) Rəqəmsal platformalar: Uzunmüddətli perspektivdə mobil tətbiqlər və mobil alətlər e-dövlətə ehtiyac duyur. Beləliklə, siyasətçilər alternativ rəqəmsal platformalardan birlikdə istifadə etməlidirlər. Elektron hökumət portalı mobil sistemləri və mobil alətləri işə salmaq üçün tərtib edilməlidir. (2) Özündən istifadə variantları: Vətəndaşların təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün elektron hökumət portalları öz-özünə istifadə sistemlərini təmin etmək üçün dizayn edilməlidir. (3) Giriş: Təhlükəsizlik və giriş məsələsi birlikdə nəzərdən keçirilməlidir. Elektron hökumət portallarına daxil olmaq üçün sistem alternativ qorunan variantları aktivləşdirməlidir. (4) Axtarış variantları: İstifadəsi asan seçim üçün xidmət kateqoriyalarını və təsnifatını müəyyən etmək vacibdir. (5) İstifadəçi seçimləri və qiymətləndirməsi: İstifadəçilərin tərifi vacibdir. Vətəndaşlar bilməlidirlər ki, elektron hökumət portalından necə istifadə edə bilərlər. Məsələn, rəhbərlik vətəndaşların və əcnəbilərin elektron hökumət portalından istifadə barədə məlumatlı olmasını müəyyən etməlidir. Bundan əlavə, bələdçi və məlumatlar əlil vətəndaşların elektron hökumət portalından səmərəli istifadəsi üçün şərait yaratmalıdır. Başqa sözlə, istifadəçi dostu dizayn edilmiş rəqəmsal platformaların və əlillərə uyğun sistemlərin idarə edilməsi vacibdir. (6) 24/7 xidmət: Sistem vətəndaşların 24/7 ehtiyaclarını ödəmək üçün hazırlanmalıdır. (7) Sosial media vasitələri və kommunikasiya: Sistem yeni başlayanlar üçün məlumatlara açıq çıxış imkanı verməklə vətəndaşlar üçün

əlçatan olmalıdır. Ünsiyyət üçün vətəndaşlara daha çox məlumat verərkən sosial media vasitələrindən istifadə etmələri tövsiyə olunur. (8) Rəqəmsal dövlət xidmətlərinin müxtəlifliyi: Elektron hökumət portalı sistemi COVID-19 pandemiyası kimi qeyri-adi dövrlərə əsaslanan yeni rəqəmsal xidmətləri və ən müasir xidmətləri qəbul etmək üçün tərtib edilməlidir. Bu araşdırma iddia edir ki, onlayn dövlət xidmətləri uzunmüddətli perspektivdə üz-üzə dövlət xidmətlərindən daha əlçatan və əlverişlidir. Ölkədə artan əhali üçün müvafiq və tam razılaşdırılmış dövlət xidmətlərini təmin etmək üçün onlayn platformalar və tətbiqlər əsas vasitələrdir (Yildirim & Bostanji, 2021).

Faydalı xarici e-gov saytları

Araşdırmalar və müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, vətəndaşyönümlülük baxımından ən yaxşı elektron dövlət veb-saytları bunlardır:

1. Estonia e-Residency (Estoniya). 2. Singapur SingPass (Sinqapur). 3. Norway Digital Services (Norveç). 4. Canada My Canada Account (Kanada). 5. United Kingdom Gov.uk (Birləşmiş Krallıq). 6. Ghana e-Services (Qana).

“Asiya-Sakit okean” onlayn kommunikasiya mərkəzi hesab edilən "FutureGov" dünyanın ən yaxşı dizayna malik olan 8 milli e-hökumət portalı haqqında "Design Secrets of the World`s Best e-Government Web-Sites" (Dünyada ən yaxşı e-hökumət portalların dizayn sirləri) kitabında geniş şəkildə məlumat verərək bu portalların üstün təcrübələrini nümunə göstərmişdir. Həmin veb-portallar təcrübilik, sadəlik, sürətlilik və istifadəçinin asanlıqla adaptasiya üzrə dünyanın ən yaxşı portallarından sayılır.

"FutureGov" mərkəzinin tədqiqatlarına əsasən, aşağıda qeyd edilmiş 8 portal bu baxımdan fərqləndirilir:

*Böyük Britaniyanın gov.uk (https://www.gov.uk/) portalının sadəliyi, məzmunun aydınlığı, axtarış mexanizminin optimallığı və sürətliliyi, təşəbbüskar komandanın çevikliyi, yüzlərlə hökumət veb-saytlarının bir məkanda birləşdirilməsi yüksək şəkildə qiymətləndirilir.

*Avstraliyada çoxsaylı istifadəçi rəylərinin öyrənilərək tətbiq edilməsi Australia.gov.au (http://www.australia.gov.au/) portalının inkişaf etməsinə xeyli təsir etmişdir. Bu, BMT-in 2014-cü il üzrə e-hökumət reytinqində portalın ikinci pillədə olmasına kömək etmişdir.

*Honq Konqun Gov.HK (http://www.gov.hk/) portalı canlı, maraqlı olması ilə, rəsmi hökumət veb-saytlarından sadə olması ilə fərqləndirilir. Bu portalın 10 dildə – Kanton, Mandarin, Pakistan, İngilis, İndoneziya, Nepal, Taqaloq, Tay və Vyetnam dillərində fəaliyyət göstərməsi onu digər dünya portallarından fərqləndirir.

*Yeni Zelandiyanın yenidən dizayn edilmiş Govt.nz (https://www.govt.nz/) portalı digər rəsmi hökumət portallarına oxşamır. Portal böyük şrift ilə dərc edilir, heç bir rəsmi işarələrdən istifadə edilmədiyindən sadə olması ilə seçilir. Portalda e-xidmətlər istifadəçilər tərəfindən asanlıqla test edilə, “Əks əlaqə” xidməti vasitəsi ilə dizaynerlər ilə əlaqə yaradıla bilər.

*Sinqapurun ecitizen.gov.sg portalı (http://www.ecitizen.gov.sg/) çox sadə axtarış sisteminə bənzəyirdi. Lakin sonra portala digər funksionallıqlar əlavə edildi. Onun məşhur “Əks əlaqə” xidməti vasitəsilə vətəndaşlar ilə asan ünsiyyət təmin edilir.

*Norway.no (http://www.norge.no/) səliqəli, sadə dizaynı ilə seçilir. Portalda əsas başlıqlar sol hissədə yerləşir, axtarış sistemi vətəndaşlara bələdiyyələr üzrə seçim imkanı verir. Belə funksiyalar və SMS mətnilə vətəndaşların saytdan qeydiyyatdan keçməyə dəvət edilməsi portalı populyar edən əsas göstəricilərdəndir.

*BMT-nin e-hökumət reytinqində çoxillik lider olan Cənubi Koreya e-hökumət portalı (korea.go.kr) ikonların istifadəsi ilə məşhurdur. Portal interfeysi istifadənin rahatlığı standartlarına tam yüksək şəkildə cavab verir.

*USA.gov (http://www.usa.gov/) portalı sosial şəbəkələrin sinxronizasiyasına, xəbərlərin e-poçta göndərmə xidmətinə, ştatlar üzrə rəsmi veb-saytların bir məkanda toplanılmasına və digər funksionallıqlarına görə üstündür (14).

E-dövlət saytlarının ümumi analizi və müqayisəsi

Son bir neçə onillikdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı hökumətdə innovasiyaları daha səlahiyyətli edir. Dünyanın bir çox ölkələrində informasiyaların daha

səmərəli dərci, dövlət xidmətlərinin daha effektiv həyata keçirilməsi üçün hökumətlər öz internet saytlarını açırlar. Bu internet saytlara hökumətə oxşar prinsiplər və müəyyən texnologiyalar tətbiq edilir. E-hökumət təşəbbüslərinin ortaya çıxması dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini, dövlət xidmətinin effektivliyini və dövlət xidmətlərinin demokratik legitimliyini artırmaqla idarəetmədəki problemlərin aradan qaldırılmasına töhfə verə bilər.

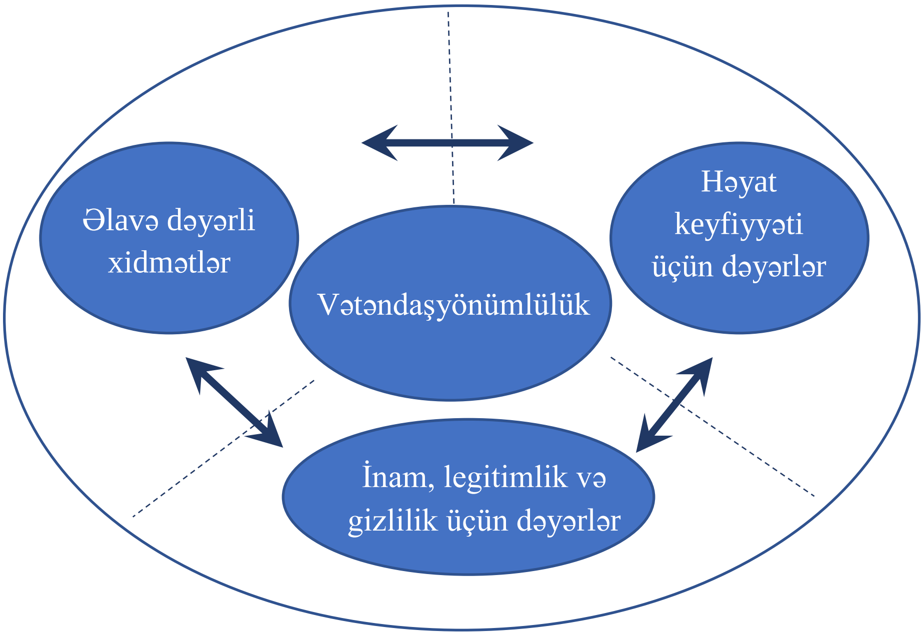

Şəkil 1. Elektron hökumət üçün vətəndaş mərkəzli yanaşma

Həmçinin e-dövlət portalından istifadə insani və qeyri-insani amillərdən asılıdır. Veb-portalların keyfiyyəti, faydalılığı, etibarlılığı, təhlükəsizliyi və məxlifiyinin qorunması elementləri e-gov xidmətlərindən istifadəyə və sistemin istifadəçilər tərəfindən rahat mənimsənilməsinə təsir göstərir. Beləliklə, bütün arqumentləri toplayaraq aşağıdakı fərziyyələri irəli sürərək, vətəndaşyönümlü e-dövlət veb-saytının modeli tərtib edilib.

H1: E-dövlətin amilləri istifadəçilərin məqsədinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

H2: E-dövlətin amilləri portalın xidmətlərinin keyfiyyət qavrayışına əhəmiyyətli təsir göstərir.

H3: E-dövlət xidmətlərinin keyfiyyət qavrayışı istifadəçilərin məqsədinə önəmli təsir göstərir.

H4: E-dövlətin amilləri vətəndaşların portalın xidmətlərindən məmnuniyyətinə önəmli təsir göstərir.

H5: E-dövlət portalından vətəndaşların məmnuniyyəti istifadəçilərin məqsədinə önəmli təsir göstərir.

H6: E-dövlət xidmətlərinin keyfiyyət qavrayışı portalın amilləri və istifadəçilərin məqsədi arasındakı münasibəti vasitələndirir.

H7: E-dövlət xidmətlərindən vətəndaşların məmnuniyyəti e-dövlətin amilləri və istifadəçilərin məqsədi arasındakı əlaqəni qiymətləndirir (Singh, 2022).

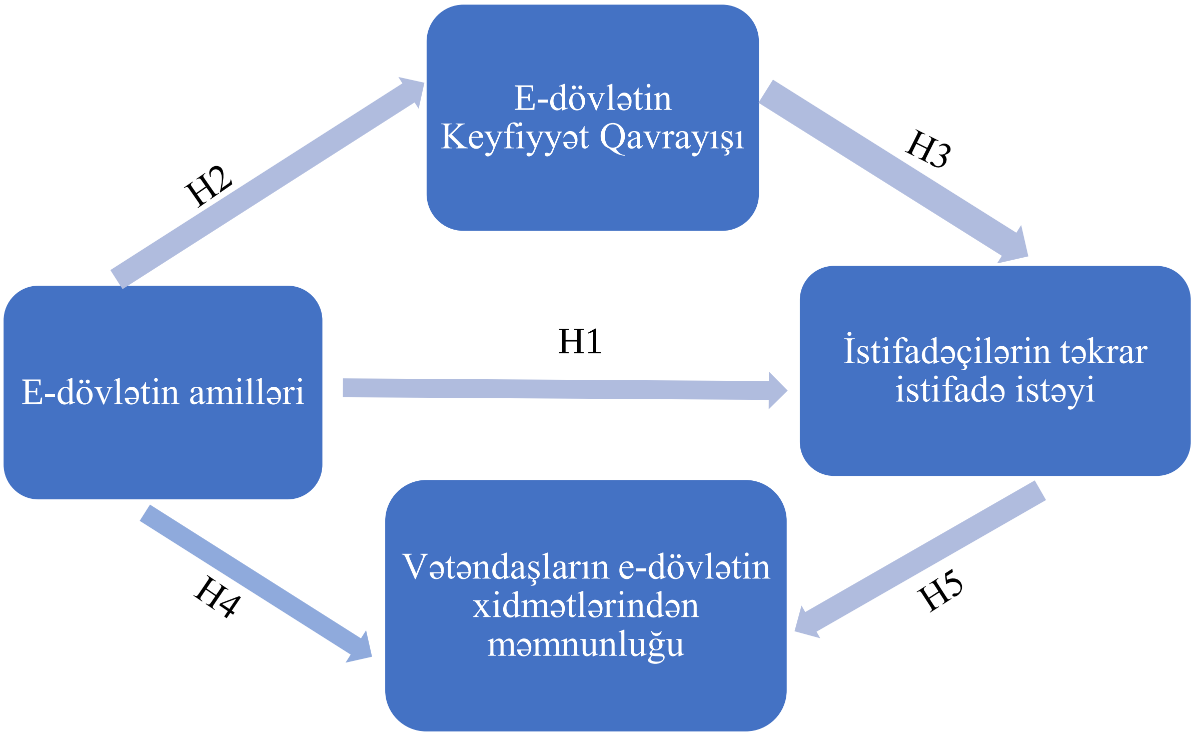

Şəkil 2. Vətəndaşyönümlü yanaşma əsasında e-dövlət amillərinin çərçivəsi

Dünya statistikası əsasında ən çox ziyarət olunan və vətəndaşyönümlü e-dövlət veb-saytlarına nəzər yetirərək Azərbaycanın rəsmi elektron dövlət veb-saytları ilə müqayisə etdik. 1997-ci ildən bəri WebAwards dünyada ən yaxşı veb-sayt mükafatı proqramı kimi tanınır və yarandığı gündən bu günədək hökumət saytlarında mükəmməllik meyarını müəyyən etmişdir. Ən son 2023-cü ildə qalib "East Bay Regional Park District" olmuşdur. Ən yaxşı hökümət veb-saytları aşağıdakı altı amilin məcmusu ilə yaranır və ekspert-hakimlər tərəfindən seçilir:

1. Dizayn. Dizayn ilk baxışdan sayt haqqında təəssürat yaratdığı üçün önəmli nüanslardan biridir. Həm xidmətlərə və məlumatlara əlyetərlilik, həm də istifadəçilərin zövqlərinə xitab eləmək üçün bir neçə nümunə göstərək. İlk öncə Bloomberg Hökumətinin veb-saytına nəzər yetirək. Əla rəng sxemi, gözləri yormayan və uyumlu açıq rənglər, səliqəli veb-dizayn ilə saytın ümumi görünüşünü sadalamaq olar. Digər veb-sayt GSA-a aiddir. Burada auditoriyaya dostca və səmimi yanaşma, sadə ümumi üslub, yaradıcı logo mövcuddur.

2. İstifadə rahatlığı. Vətəndaş mərkəzli veb-saytların tərtibatında öncə auditoriyanı, yəni hədəf kütləsini anlamaqdır. Vətəndaşlar arasında sorğu keçirərək, rəy toplayaraq, insanların unikal tələblərini anlamaq üçün istifadəçi personajları yaradılmalıdır. Yerli hakimiyyət orqanları müxtəlif icmaya xidmət göstərir. Əlçatanlıq vətəndaşyönümlü yanaşmanın təməlidir. Yəni əlilliyi olan insanlara xidmət göstərmək üçün e-dövlət veb-saytı əlyetərlilik standartlarına cavab verməlidir. Bunun üçün bir neçə addım atılmalıdır: mediaya alternativ mətn, klaviatura naviqasiyası, mətndən nitqə seçimlər təklif olunmalıdır. Həmçinin naviqasiya sadələşməlidir. Etiketlər və menyular ilə məntiqi iyerarxiya qurulmalıdır.

3. İnteraktivlik. Yəni vətəndaşları cəlb etmək lazımdır. Sorğular, onlayn forumlar vasitəsilə vətəndaşların diqqətini çəkmək lazımdır. Təşəbbüslər, xidmətlər, ictimai siyasətlər, xəbərlər və s. haqqında insanlara fikir və söz azadlığı vermək onların etimadını və iştirak həvəsini artırır.

4. Texnologiyadan istifadə. Əsas məsələlərdən biri də problemsiz onlayn xidmətlərdir. Hakimiyyət orqanları vətəndaşlara müxtəlif onlayn xidmətlər təqdim edirlər. İstifadəçi dostu ilə təhlükəsiz ödəniş üsulları, onlayn forumlar və fərdiləşmiş istifadəçi hesabları təklif edərək prosedurları daha da asanlaşdırmaq mümkündür. Mürəkkəb prosesləri sadələşdirib alt proseslərə bölərək, həmçinin təlimat saylarını artırıb daha aydın edərək istifadəçilərə daha asan veb-sayt təqdim etmiş olarıq.

5. Yenilik. Vətəndaşyönümlü e-dövlət veb-saytlarının qurulması davamlı prosesdir. Həmçinin istifadəçi ehtiyacların, texnoloji irəliləyişə icmadakı yeniliklərə davamlı diqqət tələb edir. Əlyetərliliyi, intuitiv naviqasiyanı və anlaşıqlı ünsiyyəti prioritetləşdirməklə, istifadəçilərlə əlaqəni gücləndirən, ümumi hədəf kütləsinin təcrübəsini təkmilləşdirən e-dövlət veb-saytı yaradıla bilər. Beləliklə, daha şəffaf, əlçatan, vətəndaş mərkəzli hökumətin qurulmasına töhfə verirlər.

6. Məzmun. Vətəndaşyönümlü e-dövlət veb-saytlarında məzmun aydın və sadə olmalıdır. Mürəkkəb ifadələr və jarqonlar istifadəçiləri çaşdıra və əsas məzmundan uzaqlaşdıra bildiyinə görə sadə dilə üstünlük verilməlidir. Məzmunu məntiqi hissələrə bölərək, başlıqlardan istifadə etmək lazımdır. Bu başlıqlar da məlumatlandırıcı, lakin qısa ifadələr şəklində olmalıdır. Aydın ünsiyyət istifadəçilərin anlayışını və etibarını artırır (Fröhlich & Peters, 2018).

E-dövlət yarandıqda özü ilə bərabər ölkələr arasında rəqabət meydanını ortaya qoydu. Beləliklə, e-dövlət indeksi anlayışı yarandı. Bir çox ölkədə e-dövlət indeksi elektron hökumət sisteminin idarəçiliyinin performansının müəyyənləşməsi üçün istifadə olunur. Həmçinin bəzi e-dövlət indeksi təsirləri də vardır ki, bunlar da siyasətçilər və tədqiqatçıların fikirlərinə yön verir. E-dövlət etalonun əsas məqsədi e-dövlət göstəricilərini ölçmək və bu əsasla ölkələrin reytinqlərini müqayisə edə bilməkdir. E-dövlət etalonunda e-dövlətin fəaliyyətinin 4 əsas meyarı "istifadəçi mərkəzliliyi; şəffaflığı; transsərhəd mobillik və əsas imkanlar" vardır (Avropa Komissiyası, 2019).

Azərbaycanda elektron dövlətin formalaşması və yaranan problemlər

Azərbaycanın hərtərəfli iştirakı özünü informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində də göstərir. Bu texnologiyaların inkişafı nəticəsində də dövlət səviyyəsində platformalar yaranır, inkişaf edir. Beləliklə, vətəndaşlar üçün yararlı olan e-dövlət konsepsiyası yaranır. İKT-dən istifadə edərək vətəndaşlar dövlət və bələdiyyə xidmətlərini almaqla yanaşı, həmçinin dövlət siyasətində iştirak edib, fikir bildirə bilərlər. Yəni e-dövlət vətəndaşların passiv fəaliyyətini aktiv fəaliyyətə çevirməyi təmin edir.

Azərbaycanda e-dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üzrə Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)" təsdiq olunması haqqında Sərəncamı, "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və başqa normativ hüquqi aktlarla fəaliyyəti üzrə hüquqi baza yaradılmışdır.

Azərbaycanda e-dövlətin inkişafı və tətbiqində yaranan əsas problemlər bunlardır:

1. Dövlət və şəxsi informasiyaların təhlükəsizliyi.
2. Bəzi bölgələrdə İKT infrastrukturunun çatızmazlığı.
3. E-dövlət və onun faydalarından məlumatsız olmaq.
4. Təşkilati dəyişikliklərə hazır olmamaq.
5. Texnoloji avadanlıqların, tətbiqinin və yeniliyinin xeyli xərc tələb etməsi.
6. Təhsil sistemində, həmçinin texnoloji bilikdə olan çatışmazlıq.
7. Bəzi qurumların, məmurların bu layihədə yer almaq istəməməsi.

E-dövlət özü də bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

1. Dövlətdən dövlətə (G2G) – dövlət orqan və qurumlarının öz aralarındakı münasibət və əməkdaşlıqdır.

2. Dövlətdən vətəndaşa (G2C) – bu xidmətə vətəndaşların şəxsi məlumatları, yəni şəxsiyyət vəsiqəsi, xarici pasport və s. təmin olunması aiddir. Yəni müəyyən bir sistemlə vətəndaşların dövlət xidmətlərinə əlyertərliliyi və yararlanması nəzərdə tutulur.

3. Dövlətdən sahibkara (G2B) – bizneslə bağlı xüsusi proseslərin (məsələn, biznes qanunları və qaydaları, biznes lisenziyalarının alınması, əmək haqqı hesabatı, gömrük bəyannamələri, ödənişlər) və biznesyönümlü xidmətlərin elektron təmin edilməsidir.

4. Vətəndaşdan dövlətə (C2G) – əhalinin cəriməyə alınması, vergi, ödəniş, cərimə, qərarqəbulu prosesinə təsir və s. nəzərdə tutulur.

5. Sahibkardan dövlətə (B2G) – dövlət layihlərinə, tenderlərə dəstək, ödəmələr, dövlətlə əməkdaşlıq və digər xidmətlər mövcuddur.

Bəzi tədqiqatlarda E-dövlətə əsas 3 komponent götürülür: G2G (Dövlətdən dövlətə), G2C (Dövlətdən vətəndaşa), G2B (Dövlətdən sahibkara). Hazırda Azərbaycan Respublikasında 17 nazirlik, 7 dövlət komitəsi və 7 dövlət şirkəti və xidməti fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda müxtəlif nazirliklərə, dövlət orqanlarına və ictimai xidmətlərə məxsus 50-dən çox rəsmi elektron portal var. Bu portallar bir neçə perspektivdən ibarətdir:

1. Xidmətlərə çıxış.
2. Məlumat və məsləhət.
3.Təhsil və elm.
4. Əmək və sosial təminat.
5. Ədliyyə və hüquq.
6. Enerji və ətraf mühit.

Hökumət xidmətləri elektron hökumət veb-portalı vasitəsilə daha geniş iqtisadiyyat və cəmiyyətdəki dəyişikliklərə cavab verir. Bununla belə, e-hökumət dövlət idarəçiliyi üçün çağırışlarla yanaşı, yeni imkanlar da yaratmışdır (Cabbarlı, 2019; 16; 17; 18; 19).

Nəticə

E-dövlət platformu idarəetmənin elektron modelidir. Bu model İKT-nin tətbiqi ilə dövlət qurumlarının vətəndaşlara xidmət etməsini təmin edir. E-dövlət dünya miqyasında dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş təşəbbüsdür. Burada əsas məqsəd dövlət orqanlarının operativliyinin və fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vətəndaş-dövlət arasındakı münasibətin daha rahat, əlçatan, şəffaf olması, həmçinin korrupsiya və dövlət büdcəsinin qorunmasına dəstək olmaqdır.

Tədqiqat xüsusən də interaktivliyi və vətəndaş iştirakını artıran Veb 2.0 texnologiyalarının qəbulu vasitəsilə elektron hökumətin dövlət idarəçiliyinə transformativ təsirini vurğulayır. Müqayisəli təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr qabaqcıl e-hökumət platformalarına malik olsalar da, Ukrayna və Namibiya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal liderlərin uğurlu təcrübələrini özündə birləşdirən xüsusi strategiyalardan faydalana bilərlər. Rumıniyanın e-hökumət portallarının qiymətləndirilməsi, istifadə imkanlarının və rəqəmsal tətbiqlərinin təkmilləşdirilməsi rəqəmsal idarəetmədə əhəmiyyətli irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Namibiya üçün təklif olunan vətəndaş mərkəzli model e-hökumət təşəbbüslərinin vətəndaşların texnoloji imkanları və üstünlükləri ilə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini vurğulayır. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, keyfiyyət, təhlükəsizlik və istifadəçilərin cəlb edilməsinə strateji diqqət dünya miqyasında e-hökumət təşəbbüslərinin effektiv həyata keçirilməsi və qəbul edilməsi üçün vacibdir.

Beləliklə, vətəndaş mərkəzli e-dövlət veb-saytları istifadəçilərə məlumatı tez və asan tapmağa imkan verir. Qeyd edək ki, ən yaxşı hökümət veb-saytları dizayn, istifadə rahatlığı, interaktivlik, texnologiyadan istifadə, yenilik, məzmun kimi amillərin məcmusu ilə yaranır. Eyni zamanda sayt tərtib olunarkən responsivlik, yəni hər mobil cihaza uyumluluq nəzərə alınmalıdır. Bu inklüzivlik prinsipinə də uyumludur.

Ədəbiyyat

1. Məsiyev, X. (2017). E-dövlət mühitində sosial şəbəkələrin aşkarlanma texnologiyalarının müasir vəziyyətinin analizi, mövcud metod və alqoritmlərin işlənilməsi. Journal of Baku Engineering University, Mathematics And Computer Science, Volume 1, Issue 1.
2. Iskandarli, G. Y. (2020). Applying Clustering and Topic Modeling to Automatic Analysis of Citizens' Comments in E-Government. International Journal of Information Technology and Computer Science, 12(6), pp. 1-10.
3. Yap, Ch. S., Ahmad, R., Mason, C., Murali, K. N. (2019, June). An Evaluation of E-Government Portals in Malaysia: The Evolutionary Perspective. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE), Volume 8, Issue 8S.
4. Kumar, V., & Sharma, R. R. K. (2017b). An Empirical Investigation of Critical Success Factors Influencing the Successful TQM Implementation for firms with different strategic Orientation. International Journal of Quality and Reliability Management, 34(9), pp. 1530-1550.

5. Sharma, N. K., Verma, P., Kumar, V., & Arunachalam, R. (2021, Feb. 11-12). ICT in Mitigating Challenges of Life Amid COVID-19 and Emerging Business Opportunities. Second International Conference on Innovative Trends in Information Technology (ICITIIT'2021), pp. 1-6. Held in IIIT Kottayam, Kerala, India. doi: 10.1109/ICITIIT51526.2021.9399599
6. Fan, J., & Yang, W. (2015). Study on e-gov Services quality: The integration of online and offline services. Journal of Industrial Engineering and Management, 8(3), pp. 693-718. doi: 10.3926/jiem.1405
7. Singh, S., Kumar, V., Paliwal, M., Verma, P. and Rajak, B. (2022). A citizen-centric approach to understand the effectiveness of e-government web portals: Empirical evidence from India. Information Polity 27, pp. 539-555. doi: 10.3233/IP-220001
8. Shkarlet, S., Oliychenko, I., Dubyna, M., Ditkovska, M., Zhovtok, V. (2020). Comparative analysis of best practices in e-Government implementation and use of this experience by developing countries. Administratie si Management Public, 34, pp. 118-136. doi: 10.24818/amp/2020.34-07
9. Mutuku, L. N., Colaco, J. (2012). Increasing kenyan open data consumption: A design thinking approach. 6th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance, pp. 18-21.
10. Aliguliyev, R. M., Niftaliyeva, G. Y. (2017). The current state, problems and perspectives of e-government analysis technologies. Problems of Information Technology, 8 (1), pp. 53-63.
11. Nicu Gavriluță, Virgil Stoica and Gheorghe-Ilie Fârte. The Official Website as an Essential E-Governance Tool: A Comparative Analysis of the Romanian Cities' Websites in 2019 and 2022. Sustainability 2022, 14, p. 6863. https://doi.org/10.3390/su14116863
12. Fröhlich, K., Peters, A. (2018). A Model for Designing, Implementing and Evaluating Citizen-Centric e-Government in Namibia. Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering V. Odumuyiwa et al. (Eds.): AFRICOMM 2017, LNICST 250, pp. 3-15. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98827-6_1
13. Yildirim, S., Bostanji, S. H. (2021, May). The efficiency of e-government portal management from a citizen perspective: evidences from Turkey. World Journal of Science Technology and Sustainable Development. DOI: 10.1108/WJSTSD-04-2021-0049. https://www.researchgate.net/publication/351936436
14. https://digital.gov/2014/12/31/the-best-e-gov-websites-in-the-world/
15. Cabbarlı, İ. E. (2019). Elektron hökumət və onun yaradılmasının texniki-iqtisadi əsaslarının təhlili. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Magistr dissertasiyası. Bakı.
16. www.e-gov.az
17. www.e-qanun.az
18. https://president.az
19. www.dijitaldonusum.gov.tr
20. www.en.wikibooks.org/wiki/E-government

Göndərilib: 04.05.2024 Qəbul edilib: 30.06.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/36-43

Nasrin Hajiyeva
Azerbaijan Technical University
nasrin.hajiyeva@aztu.edu.az

EXISTENTIALISM AND ITS IMPLICATION IN EDUCATION

Abstract

Existentialism is a philosophical movement that explores themes of human freedom, individual responsibility, and the search for meaning in a seemingly indifferent or meaningless universe. In existentialist literature, characters often grapple with existential angst, questioning the meaning of life and confronting the absurdity of existence. Jean-Paul Sartre's "Nausea" and Albert Camus's "The Stranger" are seminal works of existentialist literature, depicting characters who struggle with inner turmoil and the need for authenticity. Fyodor Dostoevsky's "Crime and Punishment" and Franz Kafka's "The Metamorphosis" are precursors to existentialist themes, focusing on alienation, guilt, and the search for redemption. Existentialist thought also influences education, where it emphasizes individuality, personal growth, and the importance of self-discovery in learning. In existentialist education, teachers play a guiding role, encouraging critical thinking and allowing students to shape their own educational journey based on personal interests and experiences. Society, leading them to question conventional beliefs and societal norms. Samuel Beckett's play "Waiting for Godot" highlights the absurdity of human endeavours, portraying existentialist themes of uncertainty and futility as the characters wait for someone who never arrives. Existentialist education helps students develop unique qualities, make better choices, develop values and lead authentic lives. Existentialism continues to inspire thinkers, writers, and educators by exploring the human condition, challenging traditional narratives, and encouraging a deeper understanding of individual freedom and responsibility.

Keywords: *existentialism, philosophy, absurdist literature, postmodernism, freedom ındividuality, meaning of existence*

Nəsrin Hacıyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
nasrin.hajiyeva@aztu.edu.az

Ekzistensializm və onun təhsildə təsiri

Xülasə

Ekzistensializm insan azadlığı, fərdi məsuliyyət və zahirən laqeyd və ya mənasız bir kainatda məna axtarışı mövzularını araşdıran fəlsəfi hərəkatdır. Ekzistensialist ədəbiyyatda personajlar tez-tez ekzistensial narahatlıqla boğuşur, həyatın mənasını şübhə altına alır və varlığın absurdluğu ilə üzləşirlər. Jan-Pol Sartrın "Ürəkbulanma" və Alber Kamyunun "Qərib" əsərləri ekzistensialist ədəbiyyatın əsas əsərləridir, daxili qarışıqlıq və həqiqilik ehtiyacı ilə mübarizə aparan personajları təsvir edir. Fyodor Dostoyevskinin "Cinayət və cəza" və Frans Kafkanın "Metamorfoz" əsərləri özgəninkiləşdirmə, təqsir və xilas axtarışına yönəlmiş ekzistensializm mövzularının sələfidir. Ekzistensialist düşüncə təhsilə də təsir edir, burada fərdiliyi, şəxsi inkişafı və öyrənmədə özünü kəşf etməyin vacibliyini vurğulayır. Ekzistensialist təhsildə müəllimlər istiqamətləndirici rol oynayır, tənqidi düşüncəni təşviq edir və tələbələrə şəxsi maraq və təcrübələrə əsaslanaraq öz təhsil səyahətlərini formalaşdırmağa imkan verir. Cəmiyyət onların ənənəvi inancları və ictimai normalarını şübhə altına alır. Samuel Bekketin "Qodonu gözləyirik" pyesi insan səylərinin absurdluğunu vurğulayaraq, personajların heç vaxt gəlməyən birini gözlədiyi qeyri-müəyyənlik və faydasızlığın ekzistensialist mövzularını təsvir edir. Ekzistensialist təhsil şagirdlərdə unikal keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə, onlara daha yaxşı seçimlər etməyə, dəyərləri inkişaf etdirməyə və orijinal həyat sürməyə

kömək edir. Ekzistensializm mütəfəkkirləri, yazıçıları və pedaqoqları insan vəziyyətini tədqiq etməklə, ənənəvi povestlərə meydan oxumaqla, fərdi azadlıq və məsuliyyəti daha dərindən dərk etməyə təşviq etməklə ruhlandırmaqda davam edir.

Açar sözlər: *ekzistensializm, fəlsəfə, absurd ədəbiyyatı, postmodernizm, azadlıq, fərdilik, varlıq*

Introduction

Existentialism is a term applied to the work of a number of philosophers since the 19th century who, despite large differences in their positions, generally focused on the condition of human existence, and an individual's emotions, actions, responsibilities, and thoughts, or the meaning or purpose of life. Existential philosophers often focused more on what is subjective, such as beliefs and religion, or human states, feelings, and emotions, such as freedom, pain, guilt, and regret (Bhwana, 2014).

Existentialist perspectives are also found in literature to varying degrees. Jean-Paul Sartre's 1938 novel Nausea was "steeped in Existential ideas", and is considered an accessible way of grasping his philosophical stance. Since 1970, much cultural activity in art, cinema, and literature contains postmodernist and existentialist elements. Books such as Do Androids Dream of Electric Sheep? (1968) by Philip K. Dick and Fight Club by Chuck Palahniuk all distort the line between reality and appearance while simultaneously espousing strong existentialist themes. Ideas from such thinkers as Dostoevsky, Foucault, Kafka, Nietzsche, Herbert Marcuse, Gilles Deleuze, and Eduard von Hartmann permeate the works of artists such as Chuck Palahniuk, David Lynch, Crispin Glover, and Charles Bukowski, and their works are marked by a delicate balance between distastefulness and beauty (2).

Existentialism has influenced various intellectual and cultural movements since its emergence in the late 19th and early 20th centuries. Some of the movements that have been influenced by existentialist thought include:

1. **Existentialist Philosophy**: This is the direct continuation of existentialist thought as articulated by philosophers such as Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Martin Heidegger, and Friedrich Nietzsche. Existentialist philosophy explores themes such as freedom, choice, individuality, and the meaning of existence.
2. **Absurdist Literature**: Absurdist literature, popularized by writers like Albert Camus, presents the human condition as inherently meaningless and absurd. Authors in this tradition often explore themes of existential crisis and the search for meaning in an indifferent universe.
3. **Postmodernism**: Postmodernism shares some similarities with existentialism, particularly in its skepticism toward grand narratives and its emphasis on the individual's subjective experience. Postmodern thinkers like Michel Foucault and Jacques Derrida have been influenced by existentialist ideas, although they also critique and extend them in various ways.
4. **Existential Psychology**: Existentialist ideas have also had a significant impact on psychology, particularly in the development of existential psychology. Figures such as Viktor Frankl and Rollo May applied existentialist principles to therapy, emphasizing the importance of meaning, choice, and responsibility in psychological well-being.
5. **Existentialist Literature**: Existentialist themes can be found in literature across various genres, including novels, plays, and poetry. Writers like Franz Kafka, Samuel Beckett, and Fyodor Dostoevsky have explored existentialist themes such as alienation, absurdity, and the search for identity in their works.
6. **Existentialist Film**: Existentialist themes have also been explored in cinema, with filmmakers like Ingmar Bergman, Federico Fellini, and Jean-Luc Godard incorporating existentialist ideas into their films. Existentialist films often delve into questions of existence, morality, and the human condition.

These movements, among others, have drawn upon existentialist thought to explore questions about the nature of existence, the individual's place in the world, and the search for meaning in life (Warnock, 2003).

The roots of existentialism can be traced as far back as the Sophists, the paid teachers of ancient Greece specified in teaching morals. Although differences are found between existentialism and phenomenology, the two have much in common. Phenomenology deals with the phenomena of consciousness from the first-person point of view and studies the experience of things as they present themselves to the observer. Existentialism, on the other hand, examines the existence and the role the individual plays in terms of his or her feelings, thoughts, and responsibilities. Although have in common and are compatible in principle, hence many philosophers refer to themselves as existentialist-phenomenologist. Sartre was identified as a prominent person of existentialism. As these philosophies have been used in the philosophy of education, they have been so closely allied that some advocates refer to their work as existentialist-phenomenology of education (4).

Because existentialism is a protest type of philosophy, many of its adherents have not been overly concerned with the methodology and systematic exposition. However, some philosophers have seen existentialism as providing a rigorous methodology for describing lived experience, as well as an interpretative approach to individual experience.

Jean-Paul Sartre was a prolific writer and produced major works in many different genres, including a novel, plays, and formal philosophical treatises. He offers a defence of some of his ideas and, in the course of his defence, presents some central themes of his philosophical views. He claims that existentialism is humanistic and provides insight into human freedom and human responsibility (5). Although Sartre did not write directly about education, his views have been applied to learning, curriculum, and the ethical aspects of education. Existentialism offers an array of interpretations because it is spread across so many different cultures. Its seemingly tortured and mixed varieties could be a result of nature.

In the education perspective, existentialist believes that most philosophies of the past have asked out people to think deeply about thoughts and abstractions that had little or no relationship to everyday life. Scholastic philosophy, in which thinkers debated such questions as how many angels could sit on ahead of a pin (Ginny, 2012). The answers to such metaphysical question provided nothing except perhaps some psychological satisfaction at winning a debate through argumentation. Existentialists believe that in their philosophy, the individual is drawn in as a participant, ready to be filled with knowledge based on his ideas. Sartre believes that “existence precedes essence” he added that if people have created ideas and practices that are harmful, then they could also create ideas and practices that are beneficial. Existentialist pose that an individual is always in transition, so that the moment people believe they know themselves is probably the moment to begin the examination all over again. They also believe that a good education emphasize individuality. It attempts to assist each of us is seeing ourselves with our fears, frustrations, and hope.

For educators, existentialist want change in attitude about education. Instead of seeing it as something a learner is filled with, measures against, or fitted into, they suggest that learners first be looked like individuals and that they be allowed to take a positive role in the shaping of their education and life. For the existentialist, no two children are alike. They differ in background, personality traits, interests, and desires they have acquired. Also, they wanted to see an end to the manipulation of the learners with teachers controlling learners along predetermined behavioral path.

Existential theories are widely used in education. According to existentialists, a good education emphasizes individuality. The first step in any education then is to understand ourselves (Magrini, 2012). Making existential methods in the classroom requires a balance in which both teachers and learners as human beings preserve its identity. As Sarte believed that “Existence precedes essence” because the individual human is important as the creator of ideas. Hence, here are some aims of education in this philosophy, to wit:

a) Fostering Unique Qualities and Cultivating Individualities. Existentialists believe that every individual is unique, and education must cater to the individual differences. Therefore, the objective of education is to enable every individual to develop his unique qualities, to harness his potentialities and cultivate his individualities.

b) Development of Complete Man. Existentialists want that education helps a man to be a complete man in his natural environment. For the development of complete man, freedom is the essential requirement. Freedom is given to a man with a view to realizing his self and understanding his “being”.

c) Becoming of a Human Person. According to existentialists, one of the most important aims of education is the becoming of a human person as one who lives and make decisions about what the learners will do and be. ‘Knowing’ in the sense of knowing oneself, social relationships and biological relationships development are all parts of this becoming. iv. Making Better Choices. As choice determines perfectibility and happiness, education should train man to make better choices. As such, aim of education is to enable man to hammer out better choices in one’s life.

d) Leading a Good life. Good life, according to existentialists, is authentic life which is possible when an individual starts realizing his individuality and makes his/her own independent choices. Therefore, education aims at teaching him to lead a good life with its noble obligations an summit.

e) Fostering of Values. According to existentialist, the aim of education should be developing a scale of supreme values consistent with his freedom. The learners must develop a commitment to these values and act for them.

In this philosophy, the role of a teacher is to initiates the act of education and influences the lives of his learners throughout his own life. The teacher is very active and welcomes challenges to his ideas from the learners. As Kneller quoted “If there is anything that the existentialist teacher can do for his learners, it is to bring them to a more critical analysis and understanding of the meaning and purpose of existence, so that with time men may become more than a mere repetitive creature perpetuating the bestial habits of his similar ancestors”

2. Literary Precursors: Dostoyevsky, Kafka, and Others Existentialist thought is usually taken to be foreshadowed in the work of Søren Kierkegaard (1813-1855) and Friedrich Nietzsche (1844-1900). Indeed, it is in Kierkegaard that we first find the development of a mode of thinking that takes the individual in its concrete existence as the primary philosophical focus. Moreover, as already noted briefly above, both Kierkegaard and Nietzsche also present their ideas in ways that eschew the usual stylistic conventions of philosophical writing, adopting fictional and other devices to advance their thought. Much of Nietzsche’s work appears in aphoristic form, sometimes relying, most notably in the case of Thus Spoke Zarathustra (Also sprach Zarathustra, 1891), on narrative and even song, while Kierkegaard’s 8 method of ‘indirect communication’, which also makes use of stories and jokes, and was developed in explicit opposition to the academic prose of Hegelian thought, involves writing from multiple perspective under a variety of pseudonyms, forcing the reader to a personal engagement with the material at hand. Yet in spite of their unorthodox styles and techniques, the work of Kierkegaard as well as Nietzsche still remains much more firmly placed within the realm of philosophy rather than of literature. From a purely literary perspective, the key figure in the development of existentialism is not so much Kierkegaard or Nietzsche, but rather Feodor Dostoyevsky (Anderson, Thomas, 1979). It would, of course, be a mistake to treat Dostoyevsky as an ‘existentialist’ writer, and not merely for reasons of historical anachronism. Dostoyevsky’s work is clearly much broader in scope and impact than such a label would suggest – he is, indeed, one of the great figures within nineteenth century literature in a way that goes beyond any particular intellectual, literary of philosophical style or movement. Nevertheless, Dostoyevsky’s writing takes up many themes and exhibits many of the characteristics that are also central to later existentialist literature, while Dostoyevsky is himself taken up, and is a significant influence on, philosophers and writers from Nietzsche to Sartre. Dostoyevsky is especially important for Camus, who adapted Dostoyevsky’s The Devils (Besy, 1872) for the stage under the title The Possessed (Les Possédés, 1959). 9 Dostoyevsky can be seen to set out, in the most vivid and powerful fashion, the problematic situation that underpins much existentialist thought – the situation of the solitary individual, the ‘outsider’, who can no longer find any sure refuge in God or religion, for whom the usual standards of morality and conduct, even the standards of reason itself, no longer seem to hold, and whose very existence is rendered uncertain and ambiguous. It is this individual, often presented

as torn within himself, as his own 'double', who appears, in various guises, as the central figure in many of Dostoyevsky's works from Notes From Underground (Zapiski iz podpolya, 1864) – a work famously described by Walter Kaufmann as "one of the most revolutionary and original works of world literature" and "the best overture to existentialism ever written"13 – to The Brothers Karamazov (Brat'ya Karamazovy, 1880). Often he appears as a multiple figure – Golyadkin and his double in The Double (Dvojnik, 1864); Dmitri, Ivan, Alexei (Alyosha), and the illegitimate Smerdyakov, who are the four Karamazov brothers themselves (the double doubled). In Crime and Punishment (Prestuplenie i nakazanie, 1866), he is the student Raskolnikov, for whom murder becomes a form of philosophical experiment, while in other works, notably The Idiot (Idiot, 1869) and The Devils, this uncertain and ambiguous situation, and the antagonistic forces that obtain within it, is given form through the tragic and often violent interactions within a group of characters, and the larger social and political forces that they represent. 10 Dostoyevsky's explicit concern with ethical and psychological themes, his preoccupation with the disunity and fragmentation of the self, the often introverted and complex nature of his characters, and the ambiguous and uncertain outcomes to his stories, all anticipate elements of later existentialist writing. Yet it is notable that Dostoyevsky's own response to the existential situation that he so acutely describes is one that is much more akin to a Christian humanist ethic of love than to anything to be found in the work of existentialists such as Sartre. Thus, while the parable that forms a central element in The Brothers Karamazov, the tale of 'The Grand Inquisitor' (perhaps the passage from Dostoyevsky most often read by students of existentialist literature), 14 provides no clear resolution within the confines of the section in which it appears, emphasising instead the difficulty and ambiguity of the questions of freedom and responsibility it poses (the entire section is titled "Pro and Contra"), other sections of the work advance a rather more positive message, even if not made fully determinate, centred on the essentially ethical path adopted by Alyosha. Indeed, one of the most powerful images in The Brothers Karamazov is the scene in which Ivan asks of Alyosha whether he would consent to the torture of a single innocent child in return for the unalloyed happiness of the entire world. 15 Alyosha's answer is that he would not. It is an answer that will later be echoed, in real and urgent circumstances, by Camus. 16 If in Dostoyevsky one finds an account of the uncertainty and pain of the human condition that nevertheless demands of us a human and ethical 11 response, no matter how difficult that may be, that same condition reappears in the work of Franz Kafka in a way that emphasises its absurdity and apparent meaninglessness, but without any sense of the same ethical response – it is as if, in Kafka's universe, no such response is even conceivable. Written during the first two decades of the twentieth-century, but mostly appearing for the first time in published form in the 1920s and 1930s (largely posthumously), Kafka's work paints a world all the more nightmarish for its juxtaposition of the abnormal and the irrational with the banal and apparently everyday. 17 In Kafka a man can be transformed into a gigantic beetle overnight (The Metamorphosis – Die Verwandlung, 1915) and yet attempt to continue a 'normal' life as if he were merely afflicted by some temporary social embarrassment; a trial can be conducted without any indication of the crime at issue, the possible punishment, or the length and nature of the process (The Trial – Der Process, 1925). If it is the work of Dostoyevsky that provides the literary precursor to the psychological and ethical preoccupations of existentialism, it is in Kafka that we find prefigured something of the nausea of Sartre and the absurdity of Camus. In some respects, the situation that Kafka describes is the same situation of loss of meaning that also concerns Dostoyevsky, but whereas Dostoyevsky presents that loss in terms of an antagonism that exists within and between persons, and as instantiated in the form of real human suffering, Kafka presents it in the bizarre irrationality of ordinary, everyday life – like the surrealists, with 12 whom he has some obvious affinities, Kafka makes even the familiar appear suddenly strange and threatening. Dostyoevsky and Kafka are the two literary figures most frequently cited as forerunners of the existentialist writers of the 1940s and 1950s. Yet they are not the only writers of the nineteenth and early twentieth century who have been adopted by or assimilated to the existentialist tradition (Cohen-Solal, Annie, 2007). Although in their case it is

specific writings that are usually deemed of significance rather than their work taken as a whole, three other writers who are often read in this way are Leo Tolstoy (1828-1910), the Norwegian Nobelprize winner Knud Hamsun (1859-1952) and the German poet Rainer Maria Rilke (1875-1926). Tolstoy's, The Death of Ivan Ilyich (Smert' Ivana Il'icha, 1886) tells the story of a successful man, a judge, conscious of his social status and success, who discovers he is dying, and in the process also discovers the hollowness and artificiality of the life he has lived. Ivan Ilyich is only redeemed, and his suffering brought to an end, in the last moments before death, through a recognition of the importance of those around him, and a sense of love and compassion. While Tolstoy's novel contains strongly Christian elements, it is also a powerful examination of the fragmentation of a life, as well as of the retrieval of its significance, in the face of the imminence of death – a death that is also unalterably and finally one's own. Hamsun's Hunger (Sult, 1890), often seen as one of the founding works of modernist literature, recounts the psychological disintegration of a young 13 writer as he struggles for basic survival outside of the usual framework of society in the Norwegian city of Kristiania. Hamsun's work is strongly influenced by Dostoyevsky, and combines Dostoyevsky's own psychological narration with a bleak portrayal of the corrosive and debilitating effects of modern city life. In this latter respect, Hamsun also represents a romantic reaction to modernity that is evident in other German writers, but is also seen as associated with Hamsun's own conservative political tendencies (given clearest expression in his Nazi sympathies during the Second World War). Recognized as one of the greatest German poets of the last two centuries, Rilke's one novel The Notebooks of Malte Laurids Brigge (Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge, 1910) was cited by Sartre as a direct influence on his own writing. As its title suggests, the novel takes the form of a journal or set of notes – a loosely connected series of reminiscences, reflections, descriptions, and stories – as set down by a young writer living away from his native Denmark in Paris. Malte Laurens Brigge is both a writer and a foreigner in the city in which he lives. Yet preoccupied with the inevitability of death, and the character of time as moving us ever closer to it, Brigge also finds himself alienated in a more profound way than his circumstances might suggest, experiencing the world as empty and without meaning. An outsider existentially as well as socially, Brigge thus exemplifies the same figure we have already encountered in Dostoyevsky, as well as in Kafka, Hamsun, and even Tolstoy (Ivan Ilyich is rendered an outsider by his approaching death) – a figure who will reappear in much later existentialist 14 literature, including that of Sartre and Camus, as well as in other writers such as Hemingway and Hesse (5). One might argue, as I think Cooper is inclined to do, that existentialism and existential phenomenology are co-extensive terms, but there seems to be good reason to distinguish between the two – certainly to assume a straightforward identity here is already to prejudice the case against the possibility that existentialism might also constitute itself as literature (unless, as Murdoch suggests in the quotation below, one takes literature as itself a form of phenomenology), while one might also argue for the possibility of a mode of phenomenology that does indeed thematize the existential and yet is not existentialist. 4Milan Kundera, The Art of the Novel, trans. Linda Asher (London: Faber and Faber, 1988), p.44. 5Iris Murdoch writes that "The novelist proper is, in his way, a sort of phenomenologist", Sartre: Romantic Rationalist (London: Fontana, 1967), p.9. While there have been attempts to enlist a range of thinkers from Augustine to Pascal within existentialist ranks, more serious argument over the philosophical scope of existentialism has generally focused on the extent to which the term applies beyond the small group clustered around Sartre and de Beauvoir (or even whether it applies to anyone other than Sartre himself), and the extent to which it 39 properly includes Kierkegaard (the figure most regularly seen as the founder of existentialism as it refers to a philosophical position that encompasses more than the Sartrean), and Nietzsche, Jaspers and Heidegger.

Existentialism is a philosophical movement that explores themes of individual freedom, choice, absurdity, and the search for meaning in a seemingly indifferent or meaningless universe. In literature, existentialism is often characterized by characters who confront existential dilemmas,

wrestle with their identity, or face the absurdity of existence. Here are some prominent examples of existentialism in literature:

"Nausea" by Jean-Paul Sartre: This novel tells the story of Antoine Roquentin, a historian who experiences an overwhelming sense of nausea when he contemplates the meaningless and absurd nature of existence. Sartre, one of the leading existentialist philosophers, explores themes of freedom, authenticity, and existential angst in this book (Sartre, Jean-Paul, 2007; Baldwin, Thomas, 2005; Elkaïm-Sartre, Arlette, 2007).

"The Stranger" by Albert Camus: This novel focuses on Meursault, a detached and indifferent man who commits a senseless murder. Through Meursault's journey, Camus explores existential themes, such as the absurdity of life, the indifference of the universe, and the human struggle for meaning.

"Waiting for Godot" by Samuel Beckett: This play features two characters, Vladimir and Estragon, who wait for someone named Godot, who never arrives. Beckett's work delves into existential themes like the absurdity of existence, the uncertainty of meaning, and the futility of human endeavors.

"Crime and Punishment" by Fyodor Dostoevsky: Although Dostoevsky's works predate the formal existentialist movement, his novels, especially "Crime and Punishment," contain existential themes. The protagonist, Raskolnikov, grapples with guilt, morality, and the search for redemption after committing a murder. Dostoevsky's exploration of inner turmoil and existential questions has influenced later existentialist writers (Kaufmann, 1975).

"The Metamorphosis" by Franz Kafka: This novella tells the story of Gregor Samsa, a man who wakes up one day to find himself transformed into a giant insect. Kafka's work explores existential themes, such as alienation, the absurdity of existence, and the dehumanizing effects of society.

These works reflect the core themes of existentialism, focusing on the individual's experience in a world that can seem indifferent or hostile, as well as the search for personal meaning and authenticity in the face of existential challenges, questions of human existence, the search for meaning, and the internal struggles faced by individuals in an indifferent or hostile world. Existentialist literature often depicts characters who face isolation, anxiety, and the need to define their own purpose in life (Murdoch, 1997).

Other Notable Works with Existential Themes

"Steppenwolf" by Hermann Hesse: This novel delves into the duality of human nature and the conflict between individualism and societal expectations. The protagonist, Harry Haller, struggles with feelings of isolation and detachment, leading him on a journey of self-discovery.

"The Trial" by Franz Kafka: This story follows Josef K., who is suddenly arrested and prosecuted without knowing his crime. The sense of absurdity and the opaque, bureaucratic world he navigates are emblematic of existentialist themes.

"Demian" by Hermann Hesse: This novel explores the coming-of-age journey of Emil Sinclair, who seeks his own path to understanding and self-awareness in a world fraught with societal pressures and expectations.

Existentialism's Influence on Modern Literature and Culture Existentialism's impact extends beyond traditional literature into modern culture, including film, theater, and other forms of artistic expression. The themes of existentialism are reflected in contemporary works that explore human psychology, the sense of alienation, and the quest for meaning in a rapidly changing world (Grene, Marjorie, 1959).

Education and Existentialism Existentialist philosophy has also influenced educational theories. In education, existentialist approaches focus on the individual learner, emphasizing personal growth, self-discovery, and the ability to make meaningful choices. The role of teachers in existentialist education is to guide students in finding their unique paths, encouraging critical thinking and fostering a sense of responsibility for one's own learning journey. Heidegger, Martin (2008). "Letter on Humanism".

Conclusion

Existentialism in literature offers a profound exploration of the human condition, posing questions that challenge traditional narratives and encourage introspection. Through its focus on individual freedom, choice, and the absurdity of life, existentialism continues to inspire writers, artists, and thinkers to explore the depths of human experience and question the very essence of existence (2).

References

1. Bhwana, B. (2014, May). Essays on Existentialism. Retrieved from: www.articlelibrary.com
2. Koirala, M. (2011). Existentialism in Education. Academic Voices. A Multidisciplinary Journal, Vol. 1, pp. 39-44. https://doi.org/10.3126/av.v1i0.5309
   Retrieved from: https://www.nepjol.info/index.php/AV/article/view/5309
3. Warnock, Mary. (2003). Introduction. Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology. London: Routledge. ISBN 0-415-27848-1.
4. Ozmon, Howard A. (2012). Philosophical Foundation of Education. – 9th Edition. Virginia Commonwealth University. Pearson Publishing House.
5. Cooper, David E. (1999). Existentialism. 2nd edn. Oxford: Basil Blackwell.
6. Ginny. (2012). Existentialism: Roles of Teacher and Learner. Constructivist and Existentialist Education. Retrieved from: https://constructivismandexistentialism.wordpress.com/2012/03/14/existentialism-roles-of-teacher-and-learner/
7. Magrini, J. (2012). Existentialism, phenomenology, and education. Philosophy scholarship. Retrieved from: http://dc.cod.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1031&context=philosophypub
8. Anderson, Thomas C. (1979). Foundation and Structure of Sartrean Ethics. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas. ISBN 978-0700601912.
9. Cohen-Solal, Annie. (2007). Introduction. In Kulka, John (ed.). Existentialism is a Humanism. New Haven: Yale University Press. ISBN 978-0-300-11546-8.
10. Sartre, Jean-Paul. (2007). Existentialism is a Humanism. New Haven: Yale University Press. ISBN 978-0-300-11546-8.
11. Baldwin, Thomas. (2005). Sartre, Jean-Paul. In Honderich, Ted (ed.). The Oxford Companion to Philosophy, Second Edition. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-19-926479-1.
12. Elkaïm-Sartre, Arlette. (2007). Preface to the 1996 French Edition. In Kulka, John (ed.). Existentialism Is a Humanism. New Haven: Yale University Press. ISBN 978-0-300-11546-8.
13. Kaufmann, Walter. (1975). Existentialism From Dostoevsky to Sartre. New York: New American Library. ISBN 0-452-00930-8.
14. Murdoch, Iris. (1997). Existentialists and Mystics: Writings on Philosophy and Literature. London: Chatto & Windus. ISBN 0-7011-6629-0.
15. Grene, Marjorie. (1959). Introduction to Existentialism. Chicago: University of Chicago Press. ISBN 978-0700601912.

Received: 22.04.2024 Accepted: 27.06.2024

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/44-48

Gulhayat Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
gulhayat_j@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-5061-2812

DIGITAL LEARNING INNOVATIONS

Abstract

In recent years, there has been a lot of focus on digital learning, which is being used more and more to replace in-person instruction and distant learning. This essay describes digital learning at the outset and then quickly goes over its benefits and drawbacks. Many digital technologies are now accessible to improve the efficacy of digital learning experiences, thanks to technological advancements. Digital technologies are a potent tool that may enhance education in a number of ways, including by making it simpler for teachers to create lesson plans and by offering fresh approaches to teaching and learning. With the widespread use of the Internet and a multitude of smart gadgets linked to it, a new age has begun. Students that study digitally are more creative and feel like they've succeeded, which motivates them to learn more by thinking beyond the box of conventional methods.

Keywords: *innovations, efficacy, distant, motivate, technologies, digital*

Gülhəyat Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulhayat_j@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-5061-2812

Rəqəmsal öyrənmə innovasiyaları

Xülasə

Son illərdə rəqəmsal öyrənməyə çox diqqət yetirilir və bu, fərdi təlim və distant təhsili əvəz etmək üçün getdikcə daha çox istifadə olunur. Məqalə əvvəlcə rəqəmsal öyrənməni təsvir edir, sonra isə onun üstünlükləri və çatışmazlıqlarını tez bir zamanda nəzərdən keçirir. Texnoloji irəliləyişlər sayəsində rəqəmsal öyrənmə təcrübələrinin effektivliyini artırmaq üçün indi bir çox rəqəmsal texnologiyalar əlçatandır. Rəqəmsal texnologiyalar müəllimlər üçün dərs planları yaratmağı asanlaşdırmaq, tədris və öyrənmə üçün yeni yanaşmalar təklif etməklə bir sıra yollarla təhsili təkmilləşdirə bilən güclü vasitədir. İnternetin geniş istifadəsi və onunla əlaqəli çox sayda ağıllı qadjet ilə yeni bir dövr başladı. Rəqəmsal təhsil alan tələbələr daha yaradıcıdırlar və özlərini uğur qazanmış kimi hiss edirlər ki, bu da onları ənənəvi metodlar qutusundan kənarda düşünərək daha çox öyrənməyə həvəsləndirir.

Açar sözlər: *innovasiyalar, effektivlik, distant, motivasiya, texnologiyalar, rəqəmsal*

Introduction

Relevance

Higher education institutions are reconsidering their curricula as we shift to more sustainable models for today's students. Active learning that makes use of real-world data and scenarios is taking the role of sitting and listening to the wise man on stage. We must make investments in purposeful learning designs that integrate the finest aspects of on-campus and online instruction. This will demonstrate to pupils that they can learn, grow, and acquire the necessary abilities no matter what they study.

Interactions with teachers, classmates, and information are what foster learning. Research has shown for decades that learners learn best when their education is purposefully planned, relevant,

dynamic, and engaging. Whether learning takes place in the workplace, online, or on university, these ideas hold true.

Methods

Colleges are already following this route. Since study materials, assignments, and tests were transferred to topic and course websites in virtual learning environments more than 20 years ago, university coursework has been blended. Initially, the goal was to arrange education for anytime, anywhere access. Digital learning environments of today are significantly more advanced. They now include resources for projects, collaborative learning, and creativity.

Any form of learning that actively incorporates technology into instructional practices that make efficient use of technology is referred to as digital learning. It is being used more and more to replace in-person instruction as well as distant learning. Evidence, however, points to the success of extending learning outside of the classroom using a blended learning paradigm that integrates asynchronous conversation systems in conjunction with technology interventions (Rose and Meyer, 2002). Digital learning platforms and applications that educators frequently employ include social networking, gamification, virtual reality (VR) technology, and digital pin boards. These platforms are being used more often as the main educational resource and/or in conjunction with one another as part of a blended learning approach. Their practical benefits and increased pupil engagement have led to their recognition as an excellent teaching tool. In the current digital era, students are mostly open to investigating cutting-edge platforms that assess their abilities and expertise. This method has been crucial in creating a helpful and engaging learning environment, especially when combined with effective feedback techniques (Cook, 2007). A few obstacles have been found, despite the fact that many aspects of digital learning are recognized to positively boost the learning process. It is crucial to identify these prejudices or obstacles in order to provide a dynamic, captivating, and inventive learning module. The function of digital environments in the entire learning process is the main topic of this essay. In addition to suggesting suitable digital learning approaches, it also outlines the benefits and limitations of digital learning.

The use of digital technology has already become necessary due to the globalization of education. There were online tools available for administering the daily operations of educational institutions as well as for holding classes, exchanging resources, and doing assessments. On the other hand, proactive use of these platforms was made. In order to maintain the educational system, the COVID-19 Pandemic has compelled the institutions must switch to an online teaching model. Developed nations were prepared to handle this issue. Developing nations, however, put a lot of effort into meeting these criteria. At this crucial juncture, digital technologies have come to the rescue of education. This global crisis emphasizes how important it is for the educational system to be internationally linked.

Digital technologies help students acquire skills including problem-solving, thinking structure construction, and process comprehension – all of which are necessary for professional performance. They are also getting ready for a future that will be more uncertain and dynamic and in which technology will be indispensable. The skills and traits that students gain will be critical to their success in the workplace. Educational materials and digital tools serve to improve the classroom atmosphere and make the teaching-learning process more interesting. Additionally, they allow educational institutions to customize their curricula to meet the needs of individual students with more freedom.

The power of technology to enhance education

We can use digital technologies to empower the whole school community and create inclusive, effective teaching, learning, and assessment experiences. Our efforts are motivated by evidence and cooperation. The days of monotonous, one-size-fits-all lectures are long gone in online education. The use of blended learning, which mixes online and in-person components, is a popular trend. With this strategy, students may take advantage of the freedom that comes with online learning while also interacting with others in person for networking and real-world experience.

Global educational systems are undergoing a significant transformation due to advancements in technology, politics, economy, and society. The past ten years have seen the development of technology and practices that have been hailed as chances to revolutionize both traditional and online education systems. While proponents of these novel concepts frequently assert that they offer a chance to reconsider how education is structured and carried out as well as the ability to solve the issues in education that affect both students and institutions. In the quickly changing educational environment of today, e-learning has a more promising future than it has ever had. With its emphasis on student involvement, instructional design, and technological improvements, e-learning has the potential to completely transform how we gain information and skills.

One of the most significant changes in e-learning is the transition towards individualized learning paths. There is no longer a one-size-fits-all strategy that learners must adhere to. Alternatively, students have access to information that is catered to their individual requirements and learning styles.

Mobile Learning (M-Learning)

Mobile learning has taken off as a major trend thanks to the widespread use of smartphones and tablets. The flexibility and reach of e-learning programs are increased by learners' ability to access training materials at any time and from any location, making learning more convenient and accessible. Learners may also easily access content on the devices of their choice.

Accessibility and Inclusivity

A crucial trend is making sure that all learners, including those with impairments, can access e-learning materials. Due to both shifting learner preferences and ongoing technological improvements, the discipline of eLearning has seen a remarkable transformation. The advances and trends that have influenced the eLearning sector are examined in this article. eLearning has evolved from the early days of simple online courses to the addition of multimedia components, interactive simulations, and gamification. With the rise in popularity of mobile learning and micro-learning, students may now access bite-sized knowledge while they're on the move.

Furthermore, by offering individualized and interactive learning possibilities, the development of artificial intelligence, virtual reality, and augmented reality has completely changed the way people learn. This essay explores the innovative advancements that have made e-learning a dynamic and successful teaching tool. Many of the advancements in digital learning are inextricably linked to lowering expenses and raising learning standards. Institutions and academics must make an initial investment in these technologies, even if they could increase access and efficiency. It takes time and money to assist faculty members' professional development when they use new innovations. Innovations must be implemented institutionally with the right human, technological, and financial infrastructure. Any acceptance of a digital learning breakthrough might be aided or hindered by the faithfulness of its implementation. As a result, it must be carefully planned and carried out inside a course and inside an institution.

Faculty are still hesitant to put in the effort to implement these solutions, despite evidence that more academic leaders see digital learning innovations as part of their strategic strategy. Innovative digital learning has long been adopted by several academic institutions and faculty members. In most institutions and systems throughout the world, learning management systems (LMS) and mobile devices are considered key learning technology. Students now have access to one-stop learning from anywhere at any time, thanks to the development of mobile versions of technologies and the interoperability of learning tools that enable the integration of courseware into LMS.

However, several academics and organizations are relatively new to the innovative field of digital learning. Despite being redundant, the onboarding of these entities has led to waves of acceptance of fundamental learning technologies that are classified as emerging technologies, creating a spiral effect. The advancement of student performance and the reduction of the equity gap still depend heavily on these fundamental learning tools. Additionally, pupils value them. It is clear that institutions, teachers, and researchers now have access to a lot of data regarding teaching and learning that they were not able to gather in big quantities during traditional, in-person, on-site

courses due to the rise in digital learning advances. While some educators have been utilizing the LMS's data for years to inform how they assist their students and teach them, there are now more chances to improve data collection and analysis techniques to improve knowledge of and capacity for predicting student performance. These data may also be represented for simpler consumption, and they have the potential to enhance student learning on their own (Meyer et al., 2006).

Methodology

This endeavor was focused on illuminating innovative trends in digital learning. In order to find notable innovations that might enhance student outcomes in postsecondary education, a scan of the postsecondary environment using a variety of data sources was used to uncover digital learning advances. Innovations in digital learning include tools that enhance fairness, access, and learning, such open education materials and adaptive learning. It has been demonstrated that social learning and cooperation are at the core of both traditional and digital learning settings. However, much like with conventional learning, digital learning may support many forms of engagement that don't necessarily prioritize teamwork, particularly student-content interaction (Martin & Bolliger, 2018). High-quality, easily accessed information is frequently given precedence above maximizing student involvement in online learning (Nilson et al., 2018: 23). However, it has been demonstrated that in digital contexts, student satisfaction and perceptions of learning positively connect with student engagement—both with the teacher and among other students (Richardson et al., 2017). The use of many pedagogical innovations by educators may greatly enhance students' learning experiences, thanks to the emergence of emerging technology and digital learning platforms. Higher education instructors are excited to include technology-enhanced teaching methodologies with active learning activities in the classroom.

The motivation for online learning is mostly attributed to the early reactions of individual learners to the planned learning processes. It is a component of "learning engagement," which is the process of maintaining meaningful and extended online learning. In the context of online learning, engagement is distinct from interaction, which might include learners' cognitive processes as well as perceived motivational support, according to the Engagement Theory (Kearsley & Shneiderman, 1998). Consequently, it is insufficient to properly engage learners in online learning settings to concentrate just on cognitive and behavioral interactions (Huang, 2013).

Furthermore, learners are more likely to be in charge of what they learn, when they learn it, and how they learn it when they are in online learning environments. Students are free to learn wherever and whenever they choose (Dhawan, 2020). Even while flexibility is one of the characteristics of online learning, the metacognitive and meta-social control a learner has to adopt for online coursework depends on learners' motivated state (i.e., volitional control) (Keller, 2008). However, in the mainstream instructional system design processes and models, providing learners with online learning experiences that are motivating through systematic design techniques has frequently been disregarded. Although research has indicated that systematic techniques to meet learners' motivational requirements (motivational design) is crucial to ensure effective online learning (Huang, 2013, 2018; Keller, 2018).

Conclusion

Major and secondary trends in the innovation of digital learning were found by this investigation. Adaptive learning and its applications aim to improve student achievement, especially in courses that offer more of a challenge to minority students, while also advancing institutional efforts to provide access and quality. Numerous use examples exist across the nation, but empirical data establishing a direct or indirect connection between these advances and student achievement is lacking. There is very little effect on postsecondary students' regular instruction and learning.

The final two significant developments are basic infrastructure technologies, which are utilized by the vast majority of students and offer them a continuity of a digital home. They can also incorporate other administrative and instructional technologies inside them. There may be a tremendous chance to enhance student learning, student happiness, decrease faculty burden, and

save administrative expenses if directed towards a wide cross-institutional challenge. However, blended learning seems to be making a comeback, as seen by its widespread use and positive effects.

The eLearning sector is always changing, adopting the newest developments and trends. These trends are reshaping eLearning and empowering learners all around the world by offering individualized, interesting, and easily available learning experiences. Technological advancements, improved student engagement techniques, and a dedication to individualized and accessible learning experiences will shape the future of e-learning. It is imperative that educators, learners, and eLearning industry professionals keep abreast of current developments and seize the possibilities they present. We can build an inclusive, interesting, and productive future for education by utilizing innovation and technology. So let's embrace eLearning's future and realize education's greatest potential in the era of digital technology.

References

1. Rose, D. H., and Meyer, A. (2002). Teaching every student in the digital age: Universal Design for Learning. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
2. Cook, C. W. (2007). Technology and online education: Models for change. ASBBS E-Journal, 10(1), pp. 43–59.
3. Meyer, J. W., Ramirez, F. O., Frank, D. J., Schofer, E. (2006). Higher education as an institution. CDDRL Stanford working paper No. 57.
4. Martin, F. and Bolliger, D. (2018). Engagement Matters: Student Perceptions on the Importance of Engagement Strategies in the Online Learning Environment. Online Learning Journal 22.1, pp. 205-222.
5. Nilson, L. (2018). Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research. San Francisco: Jossey-Bass.
6. Richardson, J. (2017). Social Presence in Relation to Students' Satisfaction and Learning in the Online Environment. Computers in Human Behavior 71, p. 402-417.
7. Kearsley, G., & Shneiderman, B. (1998). Engagement theory: A framework for technology-based teaching and learning. Educational Technology, 38, pp. 20-23. https://www.jstor.org/stable/44428478
8. Huang, W. H. D. (2013). Online learning engagement system (OLES) design framework for postsecondary online learning environments: A synthesis on affordances from game-based learning, social media-enabled learning, and open learning. In V. Wang (Ed.), Handbook of research on teaching and learning in K-20 education, pp. 182-200. IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-4666-4249-2
9. Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 Crisis. Journal of Educational Technology Systems, 49(1), pp. 5-22. https://doi.org/10.1177/0047239520934018
10. Keller, J. M. (2008). An integrative theory of motivation, volition, and performance. Technology, Instruction, Cognition, and Learning, 6(2), pp. 79-104.
11. Huang. (2018). Empirical research on blended learning mode design for deep learning. China Educational Technology (11), pp. 120-128. https:// kns. cnki. net/ kcms/ detail/ 11. 3792. G4. 20191 101. 1204. 032. html
12. Keller, J. M. (2018). Where there's a will… motivation and volition in college teaching and learning: New directions for teaching and learning (No. 152). Wiley.

Received: 15.06.2024 Accepted: 02.07.2024

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

MATHEMATICS AND MECHANICS

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/104/49-53

Billurə Hacıyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
billurehaciyeva76@gmail.com

YARIMKEÇİRİCİ OPTİK KVANT GENERATORU VƏ ONUN ELEKTROENERGETİKA SİSTEMLƏRİNƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Optik kvant generatorların köməyi ilə böyük intensivlikli nöqtəvi və ya müstəvi işıq mənbələri almaq mümkün olur. Elektrik enerjisi yarımkeçirici kvant generatorları vasitəsi ilə işıq enerjisinə çevrilir. Belə generatorların faydalı iş əmsalı çox böyük olmaqla yanaşı, özləri çox kiçik ölçüyə malikdir ki, bu da onun tətbiq imkanlarını artırır. Hesablamalardan belə məlum olmuşdur ki, işıq generatoru vasitəsi ilə yerə yaxın ulduzlarla rabitə yaratmaq mümkündür. Optik diapazonlu kvant generatorlarının ən mühüm tətbiqlərindən biri kosmik gəmilərə qədər məsafələrin ölçülməsi və onların sürətini təyin etməsidir. Optik kvant generatorlarının üstünlükləri onların geniş və hərəkətli tətbiq olunmasına imkan vermişdir. Qısa müddətdə fəal mühitləri müxtəlif təbiətə, xassəyə və imkana malik olan lazerlər yaranmışdır. Lazer kəşf olunandan bəri az vaxt ərzində çox geniş və böyük sürətlə texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq olunmağa başladı. Lakin bu generatorlarda böyük sıxlığa malik enerjinin əldə edilməsi lazer şüalarının daha geniş tətbiqinə yol açdı.

Açar sözlər: *yarımkeçirici, kvant elektronikası, optik kvant, aktiv maddə*

Billura Hajiyeva
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Physics and Mathematics
billurehaciyeva76@gmail.com

Semiconductor optical quantum generator and its application to power systems

Abstract

With the help of optical quantum generators, it is possible to obtain high-intensity point or plane light sources. Electrical energy is converted into light energy by means of semiconductor quantum generators. Such generators have a very large efficiency and a very small size, which increases their application possibilities. From the calculations, it became known that it is possible to communicate with the stars close to the earth by means of a light generator. One of the most important applications of optical-band quantum generators is measuring distances to spacecraft and determining their speed. The advantages of optical quantum generators have allowed their wide and mobile application. In a short time, lasers with active media of different nature, properties and capabilities have been created. Since its discovery, the laser has been widely and widely used in various fields of technology in a short period of time. However, obtaining high energy density in these generators led to a wider application of laser beams.

Keywords: *semiconductor, quantum electronics, optical quantum, active substance*

Giriş

Elmin ən maraqlı sahələrindən biri olan kvant radiofizikası son zamanlar görkəmli nailiyyətlər qazanmışdır. Kvant elektronikası cihazının iş prinsipində əsas məsələ mikrohissəciyin məcburi

şüalanmasıdır. Məlum olduğu kimi, işığın udulma və buraxılması arasıkəsilməz yox, ayrı-ayrı porsiyalarla, kvantlarla olur. Cismin üzərinə işıq saldıqda, atomlar fotonları udaraq "həyəcanlı" hala keçir. Müəyyən vaxtdan sonra həmin atom öz əvvəlki halına qayıdarkən aldığı enerjini şüa şəklində buraxır. Atomun həyəcanlı haldan əsas hala bu yolla keçməsi özbaşına keçid adlanır (Məmmədov, 1986, 1979). Digər tərəfdən, əgər yuxarı energetik səviyyədəki atoma özbaşına keçid zamanı buraxdığı enerjili fotonla təsir etsək, nəticədə, xarici fotona həyəcanlı atomun buraxdığı bir foton da əlavə olunacaq. Bu prosesin ən maraqlı və ən mühüm cəhəti odur ki, buraxılan dalğa onun aranmasına səbəb olan dalğa ilə eyni fazada olacaq ki, bu da yüksək monoxromatik şüaların alınması üçün əsas şərtdir. Aydındır ki, başqa növ işıq mənbələrində monoxromatik şüa dəstəsi almaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, bu generatorların köməyi ilə böyük intensivlikli nöqtəvi və ya müstəvi işıq mənbələri almaq mümkün olur. Belə koherent şüaları kiçik həcmə fokuslamaqla çox yüksək konsentrasiyalı enerji alınır ki, bunun da hədsiz dərəcədə böyük elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Elektromaqnit rəqslərinin dalğa diapozonu 10^{-11} sm-dən $3{\cdot}10^{10}$ sm-ə qədər olmaqla γ rentgen optik və radioşüalanma ayrılır (Vəliyev, Salayev, 1983). Kvant generatorları $3{\cdot}10^{10}$ sm-dən 10^{-6} sm-ə qədər aşağıdakı 3 dalğa diapozonunu əhatə edir.

1. *Ultrabənövşəyi diapozonda (50A-0,38mk) şüalanma.* Bu növ şüalanma molekulun fırlanma enerjisinin dəyişməsi nəticəsində yaranır. Bu mexanizmə əsaslanmış kvant qurğusu "mazer", yəni mikrodalğaların şüalanma vasitəsi ilə gücləndirilməsi adlanır.
2. *Optik diapozonda şüalanma.* Bu diapozonda şüalanma atom elektronlarının enerjisinin dəyişməsi hesabına yaranır və "lazer" (yəni işığın məcburi şüalanma vasitəsi ilə gücləndirilməsi) adlanır.
3. *İnfraqırmızı diapozonda şüalanma.* Bu növ şüalanma molekul atomlarının rəqs enerjisinin dəyişməsi hesabına olur və "irazer" (yəni infraqırmızı dalğaların məcburi şüalanma vasitəsi ilə gücləndirilməsi) adlanır. Kristalın optik kvant generatorlarında yararlı olması üçün aşağıdakı şərtlər ödənməlidir:

- optik bircinslilik,
- flüoressensiya xəttinin eni kiçik,
- kvant çıxış işi çox,
- aşağı energetik səviyyəsi boş olmalıdır.

4-cü şərtin ödənilməsi mənfi temperaturlu hal adlanır. Bu o deməkdir ki, müəyyən temperaturda yuxarı energetik səviyyədə olan hissəciklərin sayı aşağıdakından çoxdur. Mənfi temperaturlu hal kvant generatorlarında mühüm rol oynadığı üçün bunun üzərində dayanmaq lazımdır (Axundov, Əliyev, 1966).

Bolsman paylanmasına görə, temperatur artdıqca yuxarı energetik səviyyədə olan hissəciklərin sayı da artır, yəni burada N_i enerjisi W_i olan i-ci səviyyədəki hissəciklərin sayı, K – bolsman sabiti, T – mütləq temperatur, N – isə əsas səviyyədəki hissəciklərin sayını göstərir. Bu münasibətlə T-nin istənilən müsbət qiymətlərində səviyyənin enerjisinin artması ilə hissəciklərin sayı azalır, yəni

$$Wm > Wn \text{ olduqda } Nm < Nn$$

olur. Bundan fərqli olaraq, sistemin qeyri-tarazlıq halında daha yuxarı səviyyədə olan hissəciklərin sayı aşağıdakı səviyyədəkindən çox ola bilər. Belə paylanmanın alınması üçün qeyri-rəsmi olsa da, yuxarıdakı düsturda T-ni mənfi qəbul etmək lazımdır. Beləliklə də, yuxarı energetik səviyyədəki hissəciklərin sayı aşağıdakı səviyyədən çox olan sistemlərin halı mənfi temperaturlu hal adlanır. Deməli, müsbət və mənfi temperatur hallarındakı tezliyin V=Wm-Wn/h elektromaqnit dalğası ilə olan qarşılıqlı təsirləri də fərqli olmalıdır. Belə ki, dalğa müsbət temperatura malik sistemdən keçərkən bu dalğanın enerjisi udulur, mənfi temperaturlu sistemdən keçərkən buraxılır. Kvant generatorları üçün "aktiv maddə" kimi bəzi mayelər, qazlar və bərk cisimlərdən istifadə olunur (Tahirov, 1984).

Kristallik maddələrdən rubin, optik generatorlar üçün ən birinci "aktiv maddə" olaraq tətbiq olunmuşdur. Süni rubin müəyyən qədər alüminium atomlarının xrom atomları ilə əvəz edilmiş alü-

minium oksidindən ibarətdir. Rubinin rəngi xrom aşqarının miqdarı ilə müəyyən edilir. Məsələn, tərkibində 0,05 % xrom aşqarı olan açıq-çəhrayı, 0,5%-li isə qırmızı rəngdə olur (Dəvrişova, 2014). Çəhrayı rubindən hazırlanmış ilk lazerin otaq temperaturunda buraxdığı monoxromatik şüa dəstəsinin dalğa uzunluğu 6943 A, maye azot temperaturunda 6934 A və qırmızı rubinin maye azot temperaturunda buraxdığı monoxromatik şüa dəstəsinin dalğa uzunluğu isə 7009 A-dır. Kvant generatorlarında rubindən əlavə bir çox başqa kristal maddələr və şüşə növləri də tətbiq olunur.

Yarımkeçirici bir çox xassələrinə görə başqa növ bərk cisimlərdən fərqləndiyi üçün bunlardan hazırlanmış lazerlər də keyfiyyət və əhəmiyyətcə bir-birindən fərqlənirlər. Lüminesent kristallara nisbətən yarımkeçiricilərin elektrik keçirməsinin çox qazlara nisbətən geniş şüalanma xəttinin olması böyük konsentrasiyalı aktiv hissəciklərin yaradılması mümkün olması, yarımkeçirici kristallara üstünlük verir. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə də başqa növ kristallardan hazırlanmış lazerlərin faydalı iş əmsalı 1-2 % olduğu halda, yarımkeçirici lazerlərinki 100 % -ə yaxın alına bilər (Məcidov, 2020).

Yarımkeçirici optik kvant generatorunun fizikası aşağıdakılardan ibarətdir. Bildiyimiz kimi, yarımkeçiricinin energetik spektri valent, keçirici və qadağan olunmuş energetik zolaqlara ayrılır. Elektron keçirici zolaqdan valent zolağa keçərkən elektronun deşiklə rekombinasiyası zamanı enerji işıq şüalanması şəklində ayrılır (Zərbəliyev, 2008). Əgər yarımkeçiricidən p və n hissələri böyük konsentrasiyaya malik olan p-n keçid hazırlasaq, onda düz istiqamətdə keçən cərəyanın müəyyən qiymətindən başlayaraq şüalanma müşahidə edirik. P-n keçiddən keçən cərəyanın qiyməti kiçik olduqda, buraxılan şüanın intensivliyi az və qeyri-koherent olacaq. Keçən cərəyanın qiyməti müəyyən hüdudu aşdıqda, şüalanma koherent, spektr xəttinin eni kiçik və intensivliyi də böyük olacaq. Digər tərəfdən, koherent şüa almaq üçün hazırlanmış diodda p-n keçid müstəvi, yarımkeçirici kristal isə ciddi bircinsli olmalıdır. Yarımkeçirici kvant generatorunun başqa növ kvant generatorlarından fərqi təkcə onun xarici quruluşunda deyil, həm də kristalın həyəcanlandırma üsulundadır.

Elektrik enerjisi yarımkeçirici kvant generatorları vasitəsi ilə işıq enerjisinə çevrilir. Belə generatorların faydalı iş əmsalı çox böyük olmaqla yanaşı, özləri çox kiçik ölçüyə malikdir ki, bu da onun tətbiq imkanlarını artırır. Son zamanlar belə məlum olmuşdur ki, bircinsli yarımkeçiricidən də lazer hazırlamaq mümkündür. Optik bircinsli və mükəmməl kristallik quruluşa malik bəzi yarımkeçiricilərin üzərinə sürətli elektron seli saldıqda, cərəyan sıxlığının müəyyən qiymətindən sonra buraxılan işığın, həqiqətən, koherent olduğu aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, optik diapozonda rabitə kanalı on minə qədər televiziya proqramı buraxmaq imkanına malikdir. Hesablamalardan belə məlum olmuşdur ki, işıq generatoru vasitəsi ilə yerə yaxın ulduzlarla rabitə yaratmaq mümkündür.

Monoxromatik lazer şüasının yaradılması iynənin diametri boyda dəqiq istiqamətlənmiş şüa dəstəsi almağa imkan verir. Belə mənbələrin yaratdığı temperatur günəş temperaturundan milyon dəfə çox olur (Qocayev, 1983).

Optik diapozonlu kvant generatorlarının ən mühüm tətbiqlərindən biri kosmik gəmilərə qədər məsafələrin ölçülməsi və onların sürətini təyin edir. Optik kvant generatorları rabitə və hərbi məqsədlərdən başqa elmin, texnikanın, tibbin, istehsalatın bir çox sahələrində tətbiq olunur. Lazerlərin tətbiqi vasitəsi ilə bir çox yeni uzunluq və vaxt ölçü standartları yaradılır. Tibbdə lazer şüası vasitəsi ilə canlı hüceyrənin çox cüzi hissəsini tikmək və yandırmaq mümkündür. Son vaxtlar ev dovşanı üzərində aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, lazer şüası vasitəsi ilə gözün selikli hissəsini tikmək olur. Deməli, lazer şüası gözün üzərinə düşdükdə, bəbək bir linza kimi şüanı fokuslayıb selikli qişaya salır və beləliklə də, lazımi hissəni tikmək olur. Dişin müalicəsi zamanı da lazer şüası böyük iş görür. Belə ki, nazik şüa dəstəsi vasitəsi ilə dişdə istənilən müalicə işlərinin ağrısız və qonşu sağlam dişləri zədələmədən görmək olur (Landau, Lifşiş, 2012).

Kvant generatorunun elektroenergetika sistemlərinə tətbiqi

Kvant radiofizikası son zamanlar texnikanın müxtəlif sahələrində xüsusi nailiyyətlər qazanmışdır. Optik kvant generatorlarının üstünlükləri onun geniş və hərəkətli tətbiq olunmasına imkan

vermişdir. Qısa müddətdə fəal mühitləri müxtəlif təbiətə, xassəyə və imkana malik olan lazerlər yaranmışdır.

Lazer kəşf olunandan bəri az vaxt ərzində çox geniş və böyük sürətlə texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq olunmağa başladı. Lakin bu generatorlarda böyük sıxlığa malik enerjinin əldə edilməsi lazer şüalarının daha geniş tətbiqinə yol açdı (Paşayev, Həsənov, 2022).

Lazerlərin yaradılmasından sonra məlum oldu ki, keyfiyyətcə rabitə kanalı daşıyıcı tezliyi 10^{14}-10^{15} hers olan lazer şüalarının istifadə olunması rabitə xəttinin buraxma keyfiyyətini 4-5 dəfə artırmağa imkan verir. İşığın, o cümlədən ifrat qısa dalğaların imkanları tükənməzdir. Lazerlərin nöqsanı vardır. Onların generasiya etdikləri şüalanmanın tezlik zolağı kafl qədər geniş deyil (Vəliyev, Salayev, 1983).

Optik xəttin etibarlığını artırmaq və atmosfer əngəllərini aradan qaldırmaqdan ötrü linzanın köməyi ilə daxilə fokuslanan və enerjini ötürmədən qaz kəməri borusundan istifadə etmək təklif olundu. Bu cür xətt, bəlkə də, həyata keçirilə bilərdi, lakin bu çox baha başa gəlirdi.

Geniş axtarışlar nəticəsində çıxış yolu tapıldı, müasir texnologiya diametri 100-150 mkm və hər kilometrdə bir neçə desibel intensiv itkisi olan şüşə kvars sapları almağa imkan verir. Bu sapları işiqaparan adlandırırlar. Borularla kəmərlər arasında bir növ oxşarlıq var. Məlumdur ki, su və qaz borudan kənara çıxa bilməz. Çılpaq keçirici ilə gedən elektrik cərəyanı xaricə açılmır, çünki hava cərəyan üçün izolyator olub, onun keçiricidən xaricə çıxmaması, mürəkkəb yollarla, müxtəlif istiqamətlərlə yollanması üçün nə etmək lazımdır?

Alimlər və mühəndislər bu məsələni də müvəffəqiyyətlə həll etdilər. Məlumdur ki, işıq həmin çubuqlar boyunca onun daxilində o tərəf bu tərəfə yayılır. Dəfələrlə tam daxili qayıtmaya məruz qalır və xaricə çıxmadan borunun digər ucuna qədər gəlib çıxır. O, beyinə gedən sinir liflərini xatırladır. Ən yaxşı optik lifdən keçən işıq hər kilometrdə intensivliyini 2-3 dəfə artırır. Bu axırıncının isə aviasiyada əhəmiyyəti çox böyükdür. Məsələn, böyük sərnişin laynerlərində mis məftilin əvəz olunması onların çəkisinin bir neçə ton azaldılmasına imkan verir (Murquzov, Abdurazaqov, Əliyev, 2017).

Hazırda işıqaparandan texnikada və təbabətdə geniş istifadə olunur. Həkimlər mövcud endoskopik işiqaparandan istifadə etməklə insan orqanizminin çətin görünən boşluqlarına, məsələn, qarın boşluğuna göz gəzdirə bilərlər. Əlbəttə, gələcəkdə işiqaparan borular daha geniş sahədə tətbiq olunacaq və beləliklə də, işıq sistemi ön plana keçəcəkdir.

Məlum olduğu kimi, lazerlərin tətbiqi iki müxtəlif istiqamətdə aparılır. Bunlardan biri lazerlə böyük intensivliyə alınması, digəri isə tezliyin yüksək olması ilə əlaqədardır. İmpuls rejimində işləyən lazer elə böyük intensivli lazer şüalanma verir ki, onunla insanların təsəvvürünü heyrətə salan effektiv təcrübələr həyata keçirilir (İsgəndərov, Sadıqov, 2022).

Əlbəttə, bu təcrübələr hələ işin başlanğıcıdır. Meteoroloji şərait, duman, qar və s. atmosfer hadisələri hələlik buna təsir edir. Alimlərin fikrincə, bu problem tamamilə həll olunandan sonra dağların, meşələrin və zəmilərin üzərində şəbəkəli qüllələr yüksəldiləcək. Onların təpəsindən çıxan qırmızı, göy, narıncı, sarı rəngli iynə kimi iti şüalar axşamlar parlaq boyalarla göyü o tərəf bu tərəfə yayıb keçəcək, biz isə mavi ekranda hər şeyi öz rəngində görəcəyik (Məcidov, 2020).

Nəticə

Elektrotexnika sahəsini onun son zamanlarda inkişaf tapmış sahəsi olan kvant elektronikasında görmək olar. Həmin sahə əsrimizin bu sonuncu on ildə əldə edilmiş ən böyük kəşflərdən biridir. Kvant elektronikası atom və molekulu məcburi şüalandırılması hesabına elektromaqnit rəqslərin gücləndirilməsi hadisəsinə əsaslanır. Kosmik əsrdə yaşadığımız bir vaxtda insan zəkası yerə yaxın kosmik fəzanı mükəmməl öyrəndikdən sonra günəş sistemi planetlərinə və daha uzaqlara nüfuz etməyə qadirdir. Günəş sistemindən daha uzaqlarda olan obyektlərə uçmaq üçün işıq sürəti ilə hərəkət edən kosmik gəmilər hazırlanması nəzərdə tutulur. Optik diaqnozlu çoxkanallı energetika sisteminin təşkili kosmik gəmilərlə, yerə yaxın ulduzlarla və s. bu kimi obyektlərlə əlaqə məsələləri izah olunmuşdur. Elmin ən maraqlı sahələrindən olan kvant radiofizikası son zamanlarda texnikanın müxtəlif sahələrində görkəmli nailiyyətlər qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, K. P. (1986, 1979). Optika və atom fizikası. Bakı: Marif.
2. Vəliyev, M. İ., Salayev, E. Y. (1983). Lazerlər. Bu günü və sabahı. Bakı: Elm.
3. Axundov, Q. A., Əliyev, M. H. (1966). Yarımkeçiricilər. Bakı: Azərnəşr.
4. Tahirov, V. A. (1984). Yarımkeçiricilər fizikasının əsasları. Bakı: Maarif, 320 s.
5. Dəvrişova, İ. N. (2014). Optoelektron və kvant cihazları və qurğuları. Bakı.
6. Məcidov, S. (2020). Elektronika-I. Bakı.
7. Zərbəliyev, M. M. (2008). Yarımkeçiricilər fizikası. Bakı: "Təhsil" NPM, 455 s.
8. Qocayev, N. M. (1983). Optika. Bakı: Maarif.
9. Landau, L. D., Lifşiş, Y. M. (2012). Statistik fizika. Bakı: Elm, 472 s.
10. Paşayev, A. M., Həsənov, A. R., İsgəndərov, İ. Ə., Sadıqov, O. M. (2022). Optoelektron cihazlar və qurğular. Bakı.
11. Murquzov, M., Abdurazaqov, R., Əliyev, R. (2017). Fizika-10. Bakı: Bakınəşr, 208 s.
12. İsgəndərov, İ. Ə., Sadıqov, O. M. (2022). Optoelektron cihazlar və qurğular (laboratoriya praktikumu). Bakı.
13. Məcidov, S. (2020). Elektronika-II. Bakı.

Göndərilib: 09.06.2024 Qəbul edilib: 18.07.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ümüdvar Əliyev, Aysel Mayılova
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə innovasiyalı iqtisadi inkişaf planlarının qurulması və icrası 9
Məhəbbət Dəmirçiyeva, Mehin Musagil
Himayədar ailə və onun hüquqi əsasları 15
Şöhrət Məmmədova
Abdulla Şaiqin mənzum hekayələrinin folklor qaynağı 20
İlqar Şixverdiyev, Ceyhun Rəhimli, Elçin Babayev, Nərgiz Rəhimli
Vətəndaşyönümlü elektron dövlət anlayışı, əsas prinsipləri və onun qiymətləndirilməsinin müasir vəziyyəti 25
Nasrin Hajiyeva
Existentialism and its implication in education 36
Gulhayat Abdullayeva
Digital learning innovations 44

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA
MATHEMATICS AND MECHANICS

Billurə Hacıyeva
Yarımkeçirici optik kvant generatoru və onun elektroenergetika sistemlərinə tətbiqi 49

İmzalandı: 17.07.2024
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 7 ç.v.
Sifariş: 779

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru